

अध्याय चार

मनमोहन अधिकारीको जीवनी तथा राजनीतिक पृष्ठभूमि

४.१ पारिवारिक पृष्ठभूमि

नेपालमा बसोबास गर्ने ब्राह्मण, क्षेत्री थरका अधिकांश मानिसहरू आर्य प्रजातिका भएको हुनाले भारतबाट नेपालतिर विस्तारित भएको मानिन्छ (अधिकारी, वि.सं.२०६८, पृ. २६) । अहिले नेपालमा बस्दै आएका अधिकारी थरका ब्राह्मण, क्षेत्रीहरू त्यसरी नै विस्तारित भएका मानिसहरूको एक शाखा भएको मानिन्छ । तिनीहरूमध्ये पश्चिम नेपालको खस राज्यमा आएर बसेका श्री लोमस पाध्याभट्टलाई ११औं शताब्दीतिरै सिंजापति सम्राट अशोका चल्लले विशेष अधिकार प्रदान गरेपछि उनी र उनका वंशजहरू अधिकारी कहलाएका थिए (अधिकारी, वि.सं. २०५६, पृ. २) । त्यसपछि उनका सन्तान दरसन्तानहरूले आफ्नो थर अधिकारी लेख्न थालेको पाइन्छ ।

माथि जे लेखिए पनि स्रोतहरूको अभावमा ऐतिहासिक घटनाहरूको पुष्टि गर्न कठिन हुन्छ । यो अवस्था अधिकारीहरूको वंशावलीका बारेमा पनि देखिन गएको छ । अधिकारीहरूका पूर्खाहरू कुनै समयमा भारतवर्षको पश्चिमोत्तर सिन्धुप्रान्तको अलनापुर भन्ने स्थानमा शिक्षादिक्षा, यज्ञ-यज्ञादि, वैदिक विधिको कार्य गरी एकथरी परिवार बस्दथे । समयको अन्तरालमा त्यही परिवार बढेर त्यसको एक शाखा पश्चिम नेपालमा आएर बसेको थियो । यसरी खस राज्यमा बस्दै आएका लोमस अधिकारीका सन्तानहरूलाई सिंजापति राजाहरूले जुम्लाको चिल्खया जुगार भन्ने ठाउँ नजिकै खिड्कीसैनमा ब्राह्मण विर्ता दिई बसोबासको व्यवस्था मिलाएका थिए । त्यसपछि ती अधिकारीहरू त्यहाँबाट विभिन्न ठाउँमा बसाइँ सार्दै जाँदा स्थानका आधारमा तिनीहरूका थरमा पनि भिन्नता देखिँदै गएर सतिभडारे अधिकारी, खिड्कीसैने अधिकारी र थान्सिडे अधिकारीमा विभाजित हुन पुगेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. ३) ।

मध्यकालतिर पश्चिम नेपालमा प्रवेश गरेका अधिकारीहरूमध्ये खिड्कीसैने अधिकारीहरू मनमोहन अधिकारीका पूर्खा मानिँदै आएका छन् । त्यस ठाउँमा अहिलेसम्म पनि एकथरी अधिकारीहरूको बस्ती रहँदै आएको छ । समय बित्दै जाँदा ती अधिकारीहरूका केही सन्तानहरू नेपालको पूर्वी क्षेत्रतिर पनि फैलिँदै गएका थिए । त्यसरी फैलिने क्रममा मनमोहन अधिकारीका पूर्खा काठमाडौँ उपत्यकाको पूर्वी क्षेत्र भक्तपुरमा आई बसोबास गरेका थिए । त्यस ठाउँमा आएर बसेका अधिकारीहरूको वंशावलीअनुसार नरोत्तम, उनका छोरा त्रिलोचन, त्रिलोचनका छोरा कमलनयन, कमलनयनका छोरा वृहस्पति हुँदै अधिकारीहरूको वंश फैलिँदै गएको पाइन्छ ।

तिनीहरूमध्ये वृहस्पतिका छोरा खिल शर्मा मनमोहन अधिकारीका बाजे थिए । खिल शर्माका दुई छोराहरूमध्ये जेठा छोरा कृष्णचन्द्र र कान्छा छोरा रामचन्द्र थिए । तिनै रामचन्द्र अधिकारी मनमोहन अधिकारीका पिता थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. ३) । मनमोहन अधिकारीका पूर्खा, जो भक्तपुरको कटुञ्जेमा आएर बसेका थिए, उनीहरूको देवाली (कुल) पूजागर्ने ठाउँ भने सूर्यविनायक क्षेत्र थियो । भक्तपुरमा अधिकारीहरू कुन समयमा र कहाँबाट आएर बसेका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट देखिँदैन । तर त्यहाँ कुलपूजा गर्ने प्रचलन भएको आधारमा अधिकारीहरू निकै पहिलेदेखि नै त्यस क्षेत्रमा बस्दै आएको अनुमान गर्न सकिन्छ (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) ।

समयक्रमसँगै कटुञ्जेबाट त्यो परिवार काठमाडौंको लाजिम्पाटमा बसाइँ सरेर आएको थियो । रामचन्द्रका पिता खिल शर्मा राणाकालमा जागिरदार थिए (ज्ञवाली, परिशिष्ट नं दुई) । उनीहरूको परिवारले शिक्षाको महत्व पनि राम्ररी बुझेको थियो । बाबु जागिरे भएका कारण रामचन्द्र अधिकारीले राम्रो शिक्षा आर्जन गर्ने अवसर पाएका थिए । पारिवारिक पृष्ठभूमिबाटै फारसी र संस्कृत भाषाको अध्ययन उनीहरूका लागि उपलब्ध भएको थियो । त्यसबेला सरकारी जागिरका लागि फारसी पढ्नु आवश्यक थियो (शर्मा, वि.सं.२०५५, पृ. १) । तत्कालीन अवस्थामा तुलनात्मक रूपमा त्यो परिवार केही शिक्षित र जानेबुझेको थियो । निरङ्कुश राणा शासनकालमा समाजका अन्य मानिसहरूभन्दा केही जान्ने बुझ्ने भएको हुँदा त्यो परिवारलाई राणाशासकहरूले निगरानी गरिरहने गर्दथे । त्यतिबेला व्यक्तिको क्षमताले भन्दा राणाको ढोकामा चाकरी बजाएर खाएको जागिर समाजमा मर्यादित मानिन्थ्यो । रामचन्द्र अधिकारी “भारतको आर्य समाज” ले चलाएको समाज सुधारको आन्दोलनबाट प्रभावित भएको हुँदा राणाको चाकरीचाप्लुसीमा लागेनन् बरु आर्य समाजको अनुकरण नेपालमा पनि होस् भन्ने चाहे । उनको यस्तो गतिविधि राणाहरूलाई सह्य भएन । परिणामतः चन्द्रशमशेरको शासनकालमा उनलाई देश निकालाको सजाय दिइएको थियो (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । निरङ्कुश राणाशासनको सुरुवात जङ्गबहादुरले गरेका थिए तापनि कतिपय कुरामा चन्द्रशमशेर ती भन्दा कठोर र क्रुर शासक थिए । राणाहरूको शासन कठोर र निरङ्कुश भएको हुँनाले त्यसका विरुद्ध जनताको आवाज उठ्न सक्ने अवस्था थिएन । त्यसैले रामचन्द्र अधिकारीले गर्न खोजेको काम राणाशासकको दृष्टिमा अपराध ठहरिएको थियो । त्यसकारण राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले रामचन्द्र अधिकारीको जायजैथा जफत गरी देश निकाला गरेका थिए । त्यसपछि उनी सपरिवार भारत गए र चन्द्रशमशेरको मृत्युपछिमात्र स्वदेश फर्किएका थिए (पराजुली, वि.सं.२०५३, पृ. १) ।

विश्वेश्वरप्रसाद (वी.पी.) कोइरालाका पिता कृष्णप्रसाद कोइराला पनि राणाशाहीको दमनका कारण भारत निर्वासित भएका थिए । नातामा कृष्णप्रसाद कोइराला र रामचन्द्र अधिकारी

मामा भाञ्जा पर्दथे । भारतमा दुवै परिवार प्रायः सँगै बस्दथे (शर्मा, वि.सं.२०५५, पृ. ७-९) । ती दुवै परिवार समान समस्यामा परेकाले दुवैको विचार पनि मिल्दथ्यो । त्यतिबेला भारतमा अङ्ग्रेज शासनका विरुद्ध महात्मा गान्धीको नेतृत्वमा असहयोग आन्दोलन चलिरहेको थियो । त्यस आन्दोलनमा अङ्ग्रेज सरकारलाई कुनै किसिमको सहयोग नगर्ने, सरकारी नोकरी, सरकारी स्कुल र विदेशी बस्त्र बहिष्कार गर्ने, चर्खा चलाउने र स्वदेशी खद्दरका लुगा बुनेर लगाउने जस्ता अभियान चलाइएको थियो । त्यसले भारतको स्वतन्त्रता आन्दोलनलाई गाउँगाउँसम्म पुऱ्यायो । त्यो आन्दोलनले कृष्णप्रसाद कोइराला र रामचन्द्र अधिकारीलगायत भारतमा रहेका नेपालीहरूलाई राम्रो प्रभाव पारेको थियो । त्यसैको प्रभावस्वरूप कृष्णप्रसाद कोइराला र रामचन्द्र अधिकारी दुवै भारतीय कांग्रेसको सदस्य बनेका थिए भनी भरतमोहन अधिकारीले उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६४, पृ. ४) । तथापि वी.पी.कोइरालाले प्रभाव परेको कुरा उल्लेख गरे पनि कांग्रेसको सदस्य नै बनेको भनेर कतै पनि उल्लेख गरेको पाइदैन । अङ्ग्रेज सरकारको भक्त बनेर रहेको नेपालको राणाशासन हटाउनका लागि भारतबाट अङ्ग्रेजलाई धपाउने आन्दोलनमा सहभागी हुनुपर्छ भन्ने विचारले उनीहरू दुवैजना भारतमा चलेको अङ्ग्रेज विरोधी असहयोग आन्दोलनका प्रचारक बन्न पुगेका थिए । उनीहरूका गतिविधिबाट बनारस क्षेत्रमा रहेका नेपालीहरू पनि प्रभावित हुँदै गएका थिए (प्रश्रित, वि.सं.२०६६, पृ. ८) ।

राणाशासकहरूको दमन सहन नसकेर देश छोडी निर्वासित भएका नेपालीहरूको भारतको बसाई ज्यादै कष्टकर थियो । रामचन्द्र अधिकारी पनि त्यस्तो जीवन बिताउन बाध्य थिए । उनका ससाना बालबच्चासहितको परिवार ठुलो थियो । त्यसमा पनि कृष्णप्रसाद कोइराला र रामचन्द्र अधिकारीको परिवार एकै ठाउँमा रहँदा परिवारका सदस्यको सङ्ख्या ४५ पुगेको थियो (पोखरेल, वि.सं.२०४७, पृ. ६) । त्यति ठुलो परिवारलाई आम्दानीविना नै प्रवासमा रहनुपर्दा कत्रो सङ्कट भोग्नु पर्‍यो होला भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

राणा शासकहरूमा एउटा शासकलाई मन नपरेको व्यक्ति अर्को शासकलाई मन पर्ने विशेषता नै बनेको थियो । उनीहरूले लामो समय एउटै व्यक्तिलाई मात्र कम विश्वास गर्दथे । सबै कुरा राणाशासकको विवेकमा भर पर्दथ्यो (वैद्य, वि.सं.२०७० बैशाख १७) । चन्द्रशमशेरको मृत्युपछि रामचन्द्र अधिकारी सपरिवार स्वदेश फर्की काठमाडौँ आएर बस्न थाले । राणा सरकारबाट सर्वश्वहरणमा परेको हुनाले यो परिवारको त्यसबेला आफ्नो भन्ने केही थिएन । तर बाउबाजेको पालादेखि बसेको ठाउँ भएको हुनाले माया मार्ने स्थिति पनि थिएन । फलतः त्यो परिवारले दुःखका साथ त्यहाँ दिन बिताउन थाल्यो । त्यतिबेला सत्तासीन राणाको मन जितियो भने जत्रो अपराध गरेको भए पनि माफी दिन सक्दथे । शासनसत्ता राणाको बोलीको आदेशमा चल्ने

गरेको थियो । केही शिक्षित र सचेत मानिसहरूलाई आफ्नो हातमा लिन सके शासनसत्ता टिकाइराख्न सहज हुने कुरा राणाहरूले राम्ररी बुझेका थिए । रामचन्द्र अधिकारीको परिवार पढेलेखेको, केही बुझेको र सचेत भएको हुँदा त्यस्तो परिवारका मानिसहरूलाई आफ्नो पक्षमा पार्नकै लागि हुनसक्छ राणा प्रधानमन्त्री भीमशमशेरको समयमा उनलाई महोत्तरी जिल्लाको भ्रमपुरमा काठमालको सुब्बाको जागिर दिएर पठाएका थिए (नेपाली, वि.सं.२०६९ माघ २६) ।

काठमाडौँमा एक प्रकारले शरणार्थीका रूपमा रहेकोमा जागिर पाएपछि उनी सपरिवार महोत्तरी गएका थिए । केही समय त्यहाँ काम गरेपछि उनको पदोन्नती भयो र जलेश्वरको माल अड्डाका हाकिम भएर सुरुवा भए (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । उनको जागिर जहाँ जहाँ सुरुवा हुन्छ, परिवार पनि सबै सँगै लाने गरेका थिए । परिवार सँगसँगै लाने त्यतिबेलाको परम्परा जस्तै थियो (वैद्य, वि.सं.२०७० वैशाख १७) । मनमोहन अधिकारीका पिता जागिरे भएर तराईमा बसेको समयमा भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम उच्च विन्दुतिर बढिरहेको थियो । त्यतिबेला सुरक्षा खोज्दै भारतका कतिपय नेताहरू नेपालको तराई क्षेत्रतिर पनि आउने गरेका थिए (त्यागी, सन् १९७४, पृ. ८२) । तिनीहरूमध्ये जयप्रकाश नारायणलगायतका नेताहरू गुप्तरूपमा नेपालको तराईका विभिन्न ठाउँमा आश्रय लिएर बसिरहेका थिए । उनीहरूलाई त्यहाँ गोप्य रूपमा आश्रय दिने व्यवस्था रामचन्द्र अधिकारीले नै मिलाएका थिए । यो कुरा थाहा पाएपछि उनको जागिर खोसियो (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । रामचन्द्रको परिवार फेरि एकपटक गास, बासको ठेगान नभएको अवस्थामा पुग्यो । लाजिम्पाटको घर पनि राणासरकारले त्यसअघि नै जफत गरिसकेकाले त्यतिबेला उनीहरूको जाने, बस्ने ठाउँ कतै थिएन । त्यसैले त्यो परिवार विरगञ्जमा रहेका उनका माइला भाइ बाबुराम अधिकारी बसेको ठाउँमा पुग्यो । त्यतिबेला बाबुराम अधिकारीको परिवार पनि श्यामप्रसाद शर्माको घरमा आश्रय लिएर बसिरहेको थियो । रामचन्द्र अधिकारीको परिवार पनि त्यहाँ पुगेपछि तिनवटा परिवारको भान्सा एउटै हुन थाल्यो (शर्मा, वि.सं.२०६६, पृ. ४७) ।

आफ्नो परिवारलाई विरगञ्जमा राखेर रामचन्द्र अधिकारी कामको खोजिमा पूर्व भ्नापातिर गएका थिए । उनले भ्नापाको एउटा काठ व्यापारीकहाँ जागिर पाए । त्यसपछि उनले आफ्ना परिवारलाई विरगञ्जमा भन्दा विराटनगरमा राख्दा सहज हुने ठानी विराटनगर लगेका थिए । त्यहाँ पनि उनीहरूको कुनै जग्गाजमिन भने थिएन । विराटनगरमा उनीहरू वी.पी.कोइरालाको सङ्गोलको घरमा आश्रय लिएर बसे । निर्वासित जीवन बिताउदा भारतका विभिन्न ठाउँमा सँगसँगै बसेका कृष्णप्रसाद कोइरालाको परिवारले पनि रामचन्द्र अधिकारीलाई खुवै माया गर्दथे । त्यसैले उनले आफ्नो परिवारलाई त्यही घरमा लगेर राखेका थिए । केही समय त्यहाँ बसे पनि

आफ्नो स्वतन्त्र व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने सोच रामचन्द्र अधिकारीमा थियो । उनकी कान्छी श्रीमती पूर्णकुमारीलाई माइतीघरका माता, पिताले विवाहका बेला तौलीहवामा केही जग्गा दिएका थिए । त्यही जग्गा बेचेर आएको पैसाले उनले विराटनगरमा जग्गा र एउटा घर किनेर परिवार त्यहीं लगेर राखेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. ८-९) । त्यही बेलादेखि विराटनगर उनीहरूको स्थायी बसोबासको थलो बन्न पुग्यो ।

४.२ जन्म

मनमोहन अधिकारीका हजुरबुवा खिल शर्मा नोकरीको सिलसिलामा तौलिहवा गएका थिए । त्यहाँ रहँदाबस्दा ग्राम डेर्वाका एक ज्ञवाली परिवारसँग उनको सम्पर्क बढेको थियो । त्यो परिवार आर्थिक रूपले सम्पन्न र इज्यतदार भएको हुँदा त्यस ठाउँमा उनीहरूको राम्रो प्रभाव थियो । त्यस्तो धनी परिवार देखेर मनमोहन अधिकारीका हजुरबुवाले छोरा रामचन्द्र अधिकारीको दोस्रो विवाह त्यही परिवारकी छोरी पूर्णकुमारीसँग गरिदिएका थिए (ज्ञवाली, मिति अनु., परिशिष्ट दुई) ।

मनमोहन अधिकारीको जन्म वि.सं.१९७८ साल आषाढ महिनाको १५ गते मंगलवारका दिन आमा पूर्णकुमारीको गर्भबाट भएको थियो (अधिकारी, परिशिष्ट तीन) । उनी काठमाडौंको लाजिम्पाटमा जन्मिएका थिए । मनमोहन आमापट्टिका जेठाछोरा भए तापनि पिताका सन्तानमध्ये माहिला छोरा थिए । रामचन्द्र अधिकारीकी जेठी पत्नी दिव्यकुमारीबाट नरोत्तम अधिकारीको जन्म त्यसभन्दा अगाडि नै भइसकेको थियो । त्यसपछिका दिनहरूमा उनका दुईवटी आमाबाट आठ भाइ छोरा र दुई बहिनी छोरीहरूको जन्म भयो (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. २-३) ।

४.३ बाल्यकाल

मनमोहन अधिकारीको बाल्यकाल भारत र नेपालको तराईका विभिन्न ठाउँमा उनका पितासँग घुम्दै फिर्दै बितेको थियो । भारतको निर्वासित जीवनबाट स्वेदश फर्किए पनि लामो समयसम्म उनीहरूको स्थायी बसोबास व्यवस्था भएको थिएन । पिताको जागिरका सिलसिलामा विभिन्न ठाउँमा घुम्दैडुल्दै हिंडेको हुनाले मनमोहन अधिकारीका फरकफरक ठाउँमा फरकफरक साथीहरू भएका थिए । मनमोहन अधिकारी, वी.पी.कोइरालाका बालसखा तथा पारिवारिक नाता समेत पर्दथे (कान्तिपुर, वि.सं.२०५१ मङ्सिर १४) । मनमोहन अधिकारीका आफन्तहरू विराटनगर, तौलिहवा, भक्तपुरलगायतका विभिन्न ठाउँहरूमा छरिएर रहेका थिए । त्यसैले उनी समयसमयमा ती ठाउँहरूमा जाँदाबस्दा उनको बालमस्तिष्कमा आत्मविश्वास बढ्दै गएको थियो ।

विभिन्न ठाउँमा रहँदाबस्दा उनले ती स्थानहरूका बारेमा तुलना गर्ने, बुझ्ने र मानवीय अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्ने गर्दथे ।

मनमोहन अधिकारीको जन्म काठमाडौँमा भएको भए तापनि त्यहाँ उनी बाल्यकालमा छोटो समयमात्र बसेका थिए । उनका पिता रामचन्द्र अधिकारीले भारतमा निर्वासित जीवन बिताउदा उनको उमेर सानै थियो । तथापि आफ्ना मातापिताको साथमा भएको हुनाले नरमाइलो अनुभव गर्नु परेन । त्यतिबेला उनी जान्ने, बुझ्ने पनि भइसकेका थिएनन् । उनले बुझ्न र सम्झ्न सक्ने भनेको भीमशमशेरको शासनकाल प्रारम्भ भएपछिका कुराहरूमात्र थिए (थापा, वि.सं.२०६६, पृ. १०९) । पिताकै मायाममता र रेखदेखमा उनको बाल्यकाल बित्यो । शिक्षा-दिक्षा त्यही परिवेशमा हुँदै गयो । पितासँग विभिन्न ठाउँको प्रत्यक्ष अवलोकन, त्यहाँको रहनसहन, वातावरण र त्यस ठाउँका जनसमुदायको सुखदुःखको अनुभव उनले सानै उमेरदेखि सँगाल्न पाए । उनको बालमस्तिष्कमा नेपाली जनताको वास्तविक अवस्थाको बोध भएपछि, यौवन अवस्थामा विकसित भावनामा त्यसको प्रभाव पर्न गयो ।

ग्रामीण समाजमा हुर्कने केटाकेटीहरूको जस्तै मनमोहन अधिकारीको दिनचर्या पनि त्यही परिवेशानुरूपको थियो । उनी गाँउका केटाकेटीहरूले खेल्नेजस्तै खालका खेलहरू डण्डिवियो, पाङ्गागुडाउने, लुकामारी खेल्ने आदि गर्दथे । सानैदेखि निडर स्वभाव उनको एउटा विशेषता बन्दै आयो । साथीहरूलाई जम्मा गर्ने, उनीहरूको नेतृत्व गर्दै अधिअधि हिड्ने उनको स्वभाव थियो । घरमा पनि उनका ८ जना भाईबहिनीहरू भएको हुँदा त्यहाँ पनि उनले नेतृत्व गर्ने अवसर पाएका थिए । ती भाईबहिनीहरू सबैजसोलाई लिएर उनी खेल्ने डुल्ने गर्दथे । उनी कहिले काँही मातापिताको आँखाछलेर खोलाहरूमा पौडी खेल्न पनि जाने गर्दथे । उनलाई पौडी खेल्न सिक्ने सानैदेखि ठुलो रहर थियो ।

मनमोहन अधिकारीमा सानैदेखि नेतृत्व गर्ने क्षमता केही भिन्न किसिमको थियो । सामान्य खेल खेल्दा होस् वा अन्यत्र कतै जाँदा अरूले नेतृत्व गरेको उनलाई खासै मन पर्दैनथ्यो । कसैलाई अन्याय हुन नदिने र त्यसको विरोध गरिहाल्ने उनको स्वभाव थियो । खेलका सामान्य नियम कसैले उल्लङ्घन गर्दासमेत उनले तुरून्तै विरोध गरिहाल्ने गर्दथे । उमेर बढ्दै जाँदा पनि उनको त्यो स्वभावमा खासै परिवर्तन आएको थिएन (अधिकारी, वि.सं.२०६९, पृ. १९) । बाल्यकालको शारीरिक बनोट पनि आकर्षक थियो । उनी पातलो अग्लो, गोरो र सर्लक्क परेको अनुहार भएका थिए । शारीरिक स्वरूप उमेर बढ्दै जाँदा अझै आकर्षक हुँदै गयो ।

मनमोहन अधिकारी आफ्नो बाल्यकालमा मावली घर तौलिहवामा बेलाबखत गइरहने गर्दथे । मावली घरमा छँदा गरेका क्रियाकलाप पनि सम्झ्न लायक थिए । उनको मावली घर

नजिक वाडगङ्गा नामको नदी थियो । सानैदेखि पौडी खेल सौखिन भएका कारण उनी त्यस नदीमा हरेक पटक पौडी खेल पुग्ने गर्दथे । त्यहाँ पनि आफ्नै मामाका छोरा र अन्य साथीहरूको जमात बनाएर खेल्ने गर्दथे । बाग-बगैँचामा उफ्रने खेल्ने, काँचो आँप टिपेर नूनखुर्शानीमा डोवेर चपाउने, रामघाट (वाडगङ्गा) नदीमा दिउँसोतिर घाममा पौडी खेल्ने, घोडाको नाङ्गो पिठ्युँमा पुच्छरतिर मुख फर्काएर चढ्ने, खाटलाई ठाडो पारी उफ्रेर नाघ्ने, पोखरीमा भैंसीको पिठ्युँमा चढी रमाइलो गर्ने, चाक्लाचाक्ला पानीले भरिएका कुलाहरूमा दगुरेर हाम फाल्ने, तिलौराकोटमा सुनका टुक्रा, सिक्का खोज्न जाने, बयर टिपेर खानेजस्ता बाल्यकालमा गरिने क्रियाकलापमा सक्रिय हुने गर्दथे (ज्ञवाली, मिति अनु. परिशिष्ट दुई) । उनको मामा घर त्यतिबेला घोडा पालिएको थियो । मामा घरका हजुरबुबा कतै जान भनी घोडा निकाल्दा पछिपछि लागेर जाने गर्दथे । यस्ता विभिन्न गतिविधिहरूसँगै उनको बाल्यकाल बित्यो ।

४.४ शिक्षा

नेपालमा राणाशासनको सुरुवात भएपछि जनतालाई कुनै किसिमको अधिकार दिइएको थिएन । जनता शिक्षित भए आफ्नो अधिकारप्रति सचेत हुन्छन् भन्ने उनीहरूमा डर थियो । त्यसैले शिक्षामाथि एक प्रकारको बन्देज नै लगाएका थिए । त्यतिबेला जनताका छोराछोरीहरूले अध्ययन गर्न पाउने गरी विद्यालय तथा महाविद्यालयहरू पनि स्थापना भइसकेका थिएनन् । देशका विभिन्न भागमा केही संस्कृत पाठशालाहरू र काठमाडौँमा दरवार हाईस्कूल नामको विद्यालय तथा त्रिचन्द्र कलेज नामको एउटा महाविद्यालय मात्र खुलेको अवस्था थियो । त्यसैले आफ्नै देशभित्र शिक्षा आर्जन गर्ने अवसर सबैलाई उपलब्ध हुँदैनथ्यो । केही आर्थिक हैसियत भएका र शिक्षाको महत्व बुझेकाहरूले आफ्ना छोराहरूलाई भारतको बनारस, देहरादुन लगायतका स्थानहरूमा पढ्न पठाउने गर्दथे (रेग्मी, वि.सं. २०७० वैशाख २४) ।

रामचन्द्र अधिकारी निर्वासित भएर भारत बसेको समयमा मनमोहन अधिकारीको पढ्ने उमेर भइसकेको थिएन । तथापि त्यतिबेला विद्यालयहरूको सङ्ख्या निकै कम भएका कारण शिक्षाको महत्व बुझेका केही मानिसहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूको सुरूको पढाई प्रायः घरमै शिक्षक राखेर गराउने गर्दथे । जागिर खानेहरूका हकमा यो व्यवस्था अनिवार्य जस्तै बनेको थियो । त्यसैअनुसारको व्यवस्था मनमोहन अधिकारीको परिवारमा पनि भएको थियो । त्यतिबेलाको नेपाली समाजमा धर्मको गहिरो प्रभाव परेको थियो । घरमा सिकाउने नैतिक शिक्षा होस् वा कतैबाट पाउने शिक्षा, त्यो धर्ममा नै आधारित हुने गर्दथ्यो । मनमोहन अधिकारीको आफ्नी माताको वात्सल्य सरलता, सुकोमलता तथा सहज प्रकारका तर्कले गर्दा उनको बालमस्तिष्कमा त्यसको सकारात्मक प्रभाव पर्न गयो । त्यसै गरी सानैदेखि शब्द, वाक्य सिकाउने काम उनका

पिताले गरेका हुनाले पिताले सिकाएको शिक्षाको प्रभाव उनमा पछिसम्म परिरह्यो । दाजु नरोत्तम अधिकारी पनि उनको पढाइमा सहयोगी बनेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । यसरी मनमोहन अधिकारीले शिक्षा आर्जनको सुरुवात आफ्नै घरबाट गरेको देखिन्छ ।

मनमोहन अधिकारी सानै उमेरदेखि जिज्ञासु स्वभावका थिए । सन्तान धेरै भएकाले उनीहरूको लेखाइ पढाइलाई व्यावस्थित गर्न पिता रामचन्द्र अधिकारीलाई निकै कठिन थियो । तथापि उनले आफ्ना सन्तानको शिक्षामा विशेष ध्यान पुऱ्याएका थिए । बङ्गाली शिक्षकलाई घरमा नै राखेर मनमोहन अधिकारीको प्राथमिक शिक्षा आर्जनको व्यवस्था मिलाइएको थियो (भट्टराई, वि.सं.२०६६, पृ. १०१) । ती शिक्षकले अङ्ग्रेजी भाषासमेत सिकाउने गर्दथे । गणित विषयमा उनी अलि कमजोर थिए । प्राथमिकभन्दा माथिको तहको अध्ययनका लागि उनी भारतको जयनगरमा एक वर्षजति बसेपछि माध्यमिक तहको अध्ययनका लागि वि.सं.१९९५ मा भारतको बनारस गएका थिए । बनारस त्यतिबेला शिक्षाको केन्द्र नै मानिन्थ्यो । त्यहीँबाट वि.सं.१९९७ मा दोस्रो श्रेणिमा उनले म्याट्रिक पास गरेका थिए । उनको पढाइका बारेमा स्वयम् मनमोहन अधिकारीको आत्माकथामा सूर्य थापाले (वि.सं.२०६६) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

उसबेला नेपालमा कहीं पनि हाइस्कूलहरू थिएनन् । म र मेरा भाइहरू सबैको शिक्षादिकाको निमित्त पिताजीले एक जना बङ्गाली शिक्षक राखेर घरमै पढ्ने व्यवस्था मिलाउनु भएको थियो । हामीले अलिकति पढ्नेलेख्ने भइसकेपछि अब यहाँ राखेर हुँदैन भनी म र मेरी ठूलीआमाको छोरा दुईजनालाई अध्ययनका लागि भारतको जयनगर पठाइयो । जयनगर महोत्तरीबाट नजिक पर्नेहुँदा सजिलो पनि थियो । एक वर्ष जति हामीले त्यहीँ पढ्यौं त्यसपछि हामी बनारसतिर लाग्यौं । मैले बनारसबाटै म्याट्रिक पास गर्ने । (पृ. १०९)

शिक्षाको महत्व बुझेकाहरूले जस्तै समस्या परे तापनि आफ्नो बालबच्चाको पढाइलाई अघि बढाउँथे भन्ने कुरा माथिको भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ । मनमोहन अधिकारीको उमेर, पढ्ने ठाउँ, शिक्षाको स्तर आदिलाई ख्याल गर्दै विभिन्न विद्यालयमा भर्ना भएर शिक्षा आर्जन गरेका थिए ।

भारतको बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय त्यहाँको शिक्षाको केन्द्र थियो । नेपालमा त्यतिबेलादेखि नै 'न्याय नपाए गोर्खा जानु, शिक्षा नपाए काँशी जानु' भन्ने उखान चलेको थियो । भारत र नेपालका विभिन्न ठाउँहरूबाट समेत विद्यार्थीहरू पढ्नका लागि बनारस जाने गर्दथे । मनमोहन अधिकारीले बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयमा पढ्दै गर्दा त्यहाँ नेपालबाट गएका अन्य विद्यार्थीहरू पनि अध्ययन गरिरहेका थिए । कृष्णप्रसाद भट्टराई, गोपालप्रसाद भट्टराई, परशुनारायण चौधरी, काशीराज उपाध्याय लगायतका व्यक्ति पनि त्यस विश्वविद्यालयमा मनमोहन अधिकारीकै समकालीन थिए (ज्ञवाली, मिति अनु. परिशिष्ट दुई) ।

मातापिताको छोराले धेरै पढोस भन्ने इच्छा र स्वयम् मनमोहन अधिकारीको शिक्षाप्रतिको रुचि बीच सामन्जस्यता थियो । त्यसैले उनी अध्ययनलाई अगाडि बढाउने उद्देश्यले फेरी बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयमा आइ.एस्सी.मा भर्ना भएका थिए । मेहनती र लगनशीलताका साथ उनले वि.सं.१९९९ मा आइ.एस्सी.पास गरे । उनी त्यही विश्वविद्यालयमा वि.एस्सी.अध्ययनका लागि भर्ना भएका थिए । त्यो समयमा आइ.एस्सी.पास गरेका विद्यार्थीहरूलाई नेपाल सरकारले डाक्टर पढ्नका लागि छात्रवृत्ति दिने गर्दथ्यो । तर मनमोहन अधिकारीलाई वि.एस्सी.पढ्ने रुचि भएका कारण उक्त छात्रवृत्तिको प्रयास नै गरेनन् । मेट्रिक र आइ.एस्सी. नियमित पास गरेका मनमोहन अधिकारीले वि.एस्सी.को पढाइलाई भने पुरा गर्न पाएनन् । नेपाली राष्ट्रिय दैनिक पत्रिका गोरखापत्रमा मनमोहन अधिकारीले भारतको बनारस विश्वविद्यालयबाट विज्ञान विषयमा स्नातक (वि.एस्सी.) गरेका थिए भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ (गोरखापत्र, वि.सं.२०५१ मङ्सिर १४) । जुन कुरा सत्य देखिदैन । उनी वि.एस्सी. पढ्दै गर्दा नै भारत छोडो आन्दोलनमा सहभागी भएका कारण पक्राउ परी डेढ वर्ष भारतीय जेलमा परेका थिए । जसले गर्दा उनले वि.एस्सी.को पढाइ पनि बीचैमा छोड्नु पर्‍यो (अधिकारी, वि.सं.२०५४ चैत्र १९) । घटनाक्रमले पनि उक्त कुरालाई पुष्टि गर्दछ ।

वि.एस्सी.को पढाइ पुरा नहुँदै जेल परेका मनमोहन अधिकारी जेलबाट छुटेपछि राजनीतिमा सकृय हुनथाले । राजनैतिक-सैद्धान्तिक विषयवस्तुको अध्ययनसँगै विश्वविद्यालयीय अध्ययनलाई समेत जाति राखी नीजि रूपमै भए तापनि उनले नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट स्नातकको उपाधि हाशिल गरेका थिए भन्ने भरतमोहन अधिकारीको भनाई रहेको छ (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । तथापि त्यसलाई पुष्टि गर्ने अन्य स्रोत भेटिदैन । राजनीतिक कार्यमा बढी व्यस्त बन्दै गएका कारण उनको औपचारिक शिक्षा आर्जन गर्ने सिलसिला भने क्रमशः रोकिदै गयो । त्यसपछि पढाइमा जुट्ने अनुकूल स्थिति रहेको पाइदैन ।

विश्वविद्यालयमा भर्ना भएर औपचारिक रूपले अध्ययन गर्ने काम अन्त्य भए तापनि उनले आफ्नो स्व-अध्ययनको क्रमलाई भने निरन्तर जारी राखेका थिए । स्वास्थ्य उपचारका क्रममा वि.सं.२०१३ सालमा चीनमा रहँदा दार्शनिक पक्षको अध्ययन गरेका थिए । (के र कस्तो उपचार भन्नेबारे पछिल्ला अध्यायमा चर्चा हुने नै छ) । चीनमा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू कम उपलब्ध थिए । चिनियाँ भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू सजिलै उपलब्ध हुने भए तापनि सुरुसुरुमा भाषागत समस्याका कारण पढ्न सकेनन् । तर अङ्ग्रेजीमा लेखिएका पश्चिमी दर्शनका पुस्तकहरू भेटिएसम्म खोजेर पढेका थिए । पछिल्लो समयमा क्रमशः चिनियाँ भाषा बुझ्न थालेपछि माओत्सेतुङका कृति, चिनियाँ क्रान्ति सम्बन्धी र चीनको पुरानो इतिहास तथा दर्शनका

वारेमा ज्ञान दिने पुस्तकहरू त्यसबेला उनको समय विताउने साथीजस्तै बनेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ साउन ११, पृ. २) । उपचारका क्रममा काम र जिम्मेवारी केही नभएको, चीनको बसाई लामो समय भएका कारण दिन काट्नकै लागि भए तापनि त्यस्ता पुस्तकहरू अध्ययन गर्ने गरेका थिए । पढ्न लेख्न थालेपछि लगातार लागि रहने, लेख्दा घोटो परेर लेख्ने उनको सुरुदेखिको बानी थियो (राजवंशी, वि.सं.२०७१ बैशाख १) । तर राजनीतिक कार्यव्यस्तताले त्यो बानी क्रमशः टुट्दै गयो ।

मनमोहन अधिकारीले सुरुसुरुमा नेपाली राजनीतिलाई केन्द्र बनाएर निरन्तर अध्ययन मनन् गरेका भए तापनि पछिल्ला दिनमा अध्ययनमा खासै चासो राखेको पाइदैन । तथापि समयसमयमा लेखेका एकाध लेखरचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । तर पनि सुरुमा पढाइमा जुन रुचि रहेको थियो त्यो क्रमशः हराउँदै जान थालेको थियो । छ दशक राजनीति गरेको व्यक्तिले राजनीतिक सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न नसके पनि सैद्धान्तिक क्षेत्रमा कलम चलाउन नसक्नु उनको कमजोरी रहेको देखिन्छ ।

४. ५ विवाह र पारिवारिक जीवन

पुरानो परम्परागत मान्यता, सामाजिक अन्धविश्वास र आफ्नै संस्कृतिबाट हुर्कदै आएको नेपाली परम्परा अध्यावधि कायम रहेकै अवस्थामा छ । समाजमा रहेका परम्परा र चलनचलितहरूलाई मान्नु पर्ने बाध्यता आजसम्म पनि छँदैछ । आजभन्दा छ दशकअघि नेपाली समाज कसरी चलेको थियो भन्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । समाजमा रहेका जातिप्रथा, सामाजिक अन्धविश्वास र परम्परागत मान्यतालाई बेवास्ता गर्दै मनमोहन अधिकारीले आफ्नो विवाह फरक जातकी युवतीसँग गरेका थिए । नेपालमा विकसित हुँदै गएको राणा विरोधी आन्दोलनका कतिपय घटनामा मनमोहन अधिकारीले नेतृत्वसमेत गरेका थिए । त्यही आन्दोलनमा नेपालका केही महिला र युवतीहरू पनि सक्रिय भएर लागेका थिए । जसमा कामाक्षदेवी, पुण्यप्रभा, मंगलादेवी सिंह, साधना प्रधान, सहाना प्रधान आदिको नाम अग्रस्थानमा रहेको पाइन्छ (तुम्बाहाम्फे, वि.सं.२०६८, पृ. ५४-५६) । त्यही आन्दोलनका क्रममा मनमोहन अधिकारी तथा साधना प्रधानका बीचमा बेलाबखत भेटघाट भइरह्यो । दुवैको लक्ष्य राणाशासनको अन्त्य गराउनु थियो ।

राजनीतिक चेतनाका आधारमा नारीप्रतिको शोषण, भेदभाव र परम्परागत अन्धविश्वासयुक्त धारणालाई समाप्त पार्न नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना अपरिहार्य छ भन्दै राजनीतिक जागरण र शैक्षिक विकास गरेर परिवर्तनको लडाइमा जानका लागि वि.सं.२००४ साल श्रावण २२ गते काठमाडौंको म्हेपीमा वनभोजको आयोजना गरी गोप्य रूपले नेपाल महिला

सङ्घको गठन गरिएको थियो । उक्त सङ्घमा थुप्रै महिलाहरू समावेश भएका थिए । तिनीहरूमध्ये साधना प्रधान पनि एक थिइन् (प्रधान, वि.सं.२०४७, पृ. २७५) । त्यसपछि वि.सं.२००७ साल कार्तिक महिनामा पुण्यप्रभादेवी ढुङ्गानाको अध्यक्षतामा अखिल नेपाल महिला सङ्घको पनि स्थापना भयो (प्रधान, वि.सं.२०४७, पृ. २७७) । साधना प्रधान पनि त्यही सङ्घगठनमा आवद्ध भएर राजनीतिमा सक्रिय हुँदै गइन् । राजनीतिमा जति सक्रियता बढ्दै गयो त्यति नै साधना प्रधानको मनमोहन अधिकारीसँगको निकटता बढ्दै थियो । मनमोहन अधिकारीसँगको पहिलो भेटका बारेमा साधना अधिकारीले (वि.सं.२०५८) यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

मनमोहनको व्यक्तित्वको बारेमा मैले वि.सं.२००६ साल पूर्व नै धेरै कुरा सुनिसकेकी थिएँ । तर प्रत्यक्ष भेट भने २००६ सालमा आयोजित किसान सङ्घको प्रथम सम्मेलनका बेलामा भयो । मेरो घरमा पनि राजनीतिक वातावरण भएकाले मलाई राजनीतिक गतिविधिप्रति चाख बढाएको थियो । मनमोहनसँगको त्यो पहिलो भेट म एक जना सामान्य कार्यकर्ता र उहाँ एक जना उदीयमान नेताका बीचमा थियो । त्यसबखत मैले उहाँसँग सामान्य राजनीतिक जिज्ञासाहरूमात्र राखेकी थिएँ । उहाँले महिलाहरूको मुक्तिका लागि महिला संघ बनाएर अघि बढ्नुपर्छ भन्नु भएको थियो । (पृ. १८)

उपर्युक्त भनाइबाट के देखिन्छ भने राणा विरोधी आन्दोलनमा कतिपय युवतीहरूको पनि सहभागिता रहेको थियो । मनमोहन अधिकारीले राजनीतिक क्षेत्रमा आएका महिलाहरूलाई हौसला दिदै अझ बढी सहभागी गराउन चाहन्थे । त्यसो हुँदा थोरै चासो राख्नेहरूलाई पनि राजनीतिक रूपमा प्रशिक्षण दिदै जाने तर्फ ध्यान पुऱ्याएका थिए । साधना प्रधानसँग सुरुमा राजनीतिक प्रशिक्षणको सिलसिलामा भेट भएको थियो ।

वि.सं.२००८ सालमा भएको काठमाडौँ नगरपालिकाको चुनावमा १९ स्थानहरूमध्ये नेकपाले छ वटा स्थानमा विजय प्राप्त गरी नगरपालिकामा ठूलो पार्टी बन्न पुग्यो । साधना प्रधान ती निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये एक थिइन् (प्रधान, वि.सं.२०६२, पृ. ९५) । नेकपाको तर्फबाट निर्वाचित पहिलो वडा सदस्य बन्न पाउँदा उनलाई गौरवको अनुभूति हुनु स्वभाविक थियो । अन्य दलका केही चर्चित पुरुष उम्मेदवारहरूसँग भएको राजनीतिक प्रतिस्पर्धामा विजय प्राप्त गर्नु राजनीतिक सफलता पनि थियो । उनको राजनीतिक सफलतामा मनमोहन अधिकारीको हात रहेको देखिन्छ ।

विद्यार्थीकालमै भारतमा अङ्ग्रेज विरुद्ध भएको आन्दोलनमा सहभागी भई जेलनेल भोगेका, विराटनगर मजदुर आन्दोलनमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेका मनमोहन अधिकारीसँग साधना प्रधानको निकटता निर्वाचनपछि अझै बढ्दै गयो । समयक्रमले त्यही राजनीतिक भेट प्रेममा परिणत हुँदै विस्तारै दाम्पत्य तर्फ मोडिन पुग्यो । सूर्य मासिक पत्रिकामा मनमोहन अधिकारीले (वि.सं.२०५५ चैत्र) दिएको अन्तर्वार्तामा विवाहको विषयमा यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ :

मेरा ससुरा बर्माभा बस्दैदेखि प्रगतिशील विचारधाराबाट प्रभावित थिए । त्यतिबेला साधना र साहना मेट्रिक पास गर्ने पहिला केटीहरू थिए । वि.सं.२००७ सालपछि कम्युनिस्ट पार्टीको कार्यालय कलकत्ताबाट काठमाडौं सारिएपछि मलाई पुष्पलालले विराटनगरबाट काठमाडौं बोलाउनु भयो । साधनाहरू राणाविरोधी आन्दोलनमा पनि सहभागी भएका कारण उनीसँग मेरो सम्पर्क भयो । सम्पर्क घनिष्ठ भएपछि हामीले सल्लाह गरेर विवाह गर्‍यो । (पृ. १७)

उपर्युक्त भनाइबाट के बुझिन्छ भने उक्त विवाह राजनीतिक यात्राका क्रममा भएको भेटघाटको परिणाम प्रेममा रूपान्तरित भएर भएको थियो ।

त्यसै गरी श्यामप्रसाद शर्माले पनि मनमोहन अधिकारी र साधना प्रधानका बीचको विवाहका सम्बन्धमा यसरी उल्लेख गरेका छन् : 'वि.सं.२०११ मा मैले वीरगञ्जमा आफ्ना भिनाजु रामजीप्रसाद शर्मा कहाँ मनमोहन अधिकारी र साधना प्रधानको भेटघाट कुराकानीका निमित्त ठाउँको चाँजो मिलाइ दिएको थिएँ । त्यसको केही समयपछि त उहाँहरूको विवाह नै सम्पन्न भयो' (वि.सं.२०६६, पृ. ४६) । उनीहरूको प्रेम सम्बन्ध चलिरहँदाको अवस्थालाई अरविन्द रिमालले उनीहरू बीचको सम्बन्ध कहिल्यै हल्कापन भएन, न त रोमाञ्चकताको अभिव्यक्ति थियो । बडो अनुशासित एवम् संयमित व्यवहार देखिन्थ्यो (रिमाल, वि.सं.२०६२, पृ. २७०) भनी मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

तत्कालीन समयमा कट्टर परम्परावादी धारणा रहेको ब्राह्मण परिवारको सदस्य र राजधानीको नेवार परिवारकी सदस्यका बीचको विवाह त्यति सहज थिएन । तर पुष्पलालले जुन घरमा आश्रय लिएर राजनीति गरेका थिए त्यही घरकी छोरीवेटी भगाएर लगेपछि घरमा त सकारात्मक प्रभाव परेन अर्को तर्फ नेकपाप्रति पनि नकारात्मक प्रचार हुनथाल्यो । पारिवारिक रूपमा असन्तुष्ट रहँदारहँदै पनि कम्युनिस्ट पार्टीको नेता रहेका गौरीभक्त प्रधानले साधना र मनमोहन अधिकारीका बीचको सम्बन्धले पार्टीलाई पुनः अष्टयारो नपारोस् भनी पारिवारिक रूपमा उनैले सहजीकरण गरेका थिए (राजवंशी, वि.सं.२०७१ बैशाख १) । फलतः वि.सं.२०११ सालको आषाढमा म्हैपी मन्दिरमा विवाह भयो । तत्कालीन समयमा परम्परागत रूपमा चलेको संस्कारलाई चुनौती दिँदै गरिएको विवाहका सम्बन्धमा नयाँ जमाना साप्ताहिकले 'आदर्श विवाह' भन्ने शीर्षकमा समाचार प्रकाशन गरेको थियो (के.सी., वि.सं.२०६४, पृ. १२७) । हुन पनि त्यो विवाह एक किसिमले सामाजिक क्रान्तिको एउटा अङ्गजस्तै बन्न पुग्यो । उक्त विवाहका सम्बन्धमा स्वयम् साधना प्रधानको भनाई यस्तो रहेको छ :

हामी दुवैको राजनैतिक विचारको निकटताले गर्दा भेटघाट भयो । क्रमिक भेट हुँदै जाँदा सँगै जीउने मर्ने भनी बचनबद्ध भयौं । तर हामी दुवैको परिवारले हाम्रो सम्बन्धलाई स्वीकार गर्ने अवस्थामा थिएन । सहानाको विवाह पनि बुबाआमाले चाहेअनुसार भएन । परिवारको असहमति रहे पनि उनले आफ्नो इच्छानुसार विवाह गरिन् । त्यसले गर्दा मलाई अलि सजिलो भयो । म र उहाँका (मनमोहन) बीच प्रेम भएको हुँदा मैले विवाह नगरिकनै बसेकी थिएँ । सहानाको विवाह भएको ६ महिनापछि वि.सं.२०११

सालको आषाढ महिनामा काठमाडौंको म्हेपी मन्दिरमा कम्युनिस्ट पार्टीको भन्डामुनि हाम्रो वैवाहिक कार्य सम्पन्न भयो । विवाहमा पार्टीको तर्फबाट जनकमान श्रेष्ठ उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । उहाँले नै हामीलाई सपथ गराउनु भएको थियो । मेरो घरका सबै विवाहमा उपस्थित भए पनि उहाँको घरबाट सानुबुबा (ससुरा) र भाइहरू कृष्णमोहन र भरतमोहन आउनु भएको थियो तर बुबाआमा आउनु भएन । (वि.सं.२०५४ माघ ७)

उपर्युक्त भनाइबाट यो पुष्टि हुन्छ कि राजनीतिक दौरानका क्रममा भेट हुँदै जादा प्रेम भएपछि नै विवाह भएको थियो । विवाह सामान्य किसिमले भएको थियो । जुन विवाह परम्परावादी जातीय धार्मिक सोचमा परिवर्तन ल्याउने भन्दा पनि दुबैका बीच चलेको प्रेम सम्बन्धले नै भएको भन्न सकिन्छ । उनीहरूको विवाहपछि त्यसको सकारात्मक प्रभाव परे तापनि समाज बदल्ल त्यस किसिमको अन्तरजातिय विवाह गरिएको थिएन । यदी परम्परावादी सोचका विरुद्धको कारणले हुन्थ्यो भने देवी देवताको मन्दिर विवाह स्थलका रुपमा रोजिने थिएन ।

४.५.१ विवाहपछिको अवस्था

काठमाडौंको इतुम्बहालमा नेकपाले दुईवटा कोठा भाडामा लिदै आएको थियो । विवाहपछि मनमोहन अधिकारी र साधना प्रधान(अधिकारी) दम्पती तिनै दुई कोठामध्ये एउटामा बस्न थाले भने अन्य कोठाहरूमा अरू नेताहरू बस्दथे । साधना प्रधान काठमाडौंका एक व्यापारीकी छोरी भएकी र विवाहपूर्व आर्थिक कठिनाइको सामना गर्नु नपरेको भए तापनि विवाह पश्चात त्यसको सामना कठोर रुपमा गर्नु पर्यो । मनमोहन अधिकारी पार्टी महासचिव भएका तथा भूमिगत भएर पार्टी काममा हिड्नु पर्ने बाध्यता भएको हुँदा दुवै दम्पती लामो समयसँगै बस्न पाएनन् (पराजुली, वि.सं.२०६६, पृ. ६४) । उनीहरूको जीवन सङ्घर्षमय बन्दै गयो । कोठा भाडा तिर्ने, खाने, बस्नेजस्ता समस्यासँग जुध्दै जाँदा साधना अधिकारीले शान्ति निकुञ्ज माध्यामिक विद्यालय काठमाडौंमा अध्यापन गर्न थालिन् । मासिक रुपमा आउने तलवमध्ये केहीले घर खर्च चलाउने र केही बचाएर मनमोहन अधिकारीलाई सहयोग गर्ने गर्दथिन् । तर मनमोहन अधिकारीले मलाई पैसा पठाउनु पर्दैन यहींबाट पाउने सिधाले पुगेको छ भन्ने गर्दथे (अधिकारी, वि.सं.२०५८, पृ. १८) । यध्यपि साधना अधिकारीले व्यहोरेको भौतिक दुःखमा साथ दिन नसके तापनि भावनात्मक रूपले सान्त्वना दिने गरेका थिए ।

मनमोहन अधिकारीका माता पिता त्यतिबेलासम्म पनि उनीहरूको विवाहबाट सन्तुष्ट हुन सकेका थिएनन् । काठमाडौंको डेराको बसाई, बहदो आर्थिक समस्या र साधना अधिकारी दुई जीउकीसमेत भएकी हुँदा उनीहरूलाई समस्यासँग जुध्न अफ्यारो महसुस भइरहेको थियो । त्यसैले वि.सं.२०१२ सालतिर दुवै दम्पती आफ्नो घर विराटनगर गए (अधिकारी, वि.सं.२०५४ माघ ७) । यस दम्पतिबाट त्यसपछि छोरा प्रकाश अधिकारी र छोरी प्रिती अधिकारीको जन्म

भयो । छोराछोरीको लालनपालन र शिक्षादीक्षाको मुख्य भार वहन गर्ने काम साधना अधिकारीले नै गरेकी थिइन् । हुन पनि प्रकाश अधिकारीले आफ्नो बाल्यकालमा पितालाई जेल बस्ने मान्छेका रूपमा मात्र चिनेको भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६६ मङ्सिर पृ. ६९-७०) । मनमोहन अधिकारीको जीवनको धेरै समय जेल, भूमिगत र प्रवासमा वित्यो । उनी देशभित्र खुला रहँदाको अवस्थामा पनि सदैव राजनीतिक काममा व्यस्त भइरहनु पर्दथ्यो । त्यसैले उनले परिवारका निम्ति धेरै समय दिन सकेका थिएनन् । पिता रामचन्द्र अधिकारी जीवित छँदासम्म उनीहरूको परिवार सङ्गोलमै थियो । मनमोहन अधिकारी जेलमै रहेका बेला वि.सं.२०१८ सालमा पिता रामचन्द्र अधिकारीको निधन भयो । उनी पिताको अन्त्यष्टि र काजक्रियामा समेत सहभागी हुन पाएनन् ।

मनमोहन अधिकारी जेलबाट छुटेपछि अंशमा पाएको केही जग्गाजमिन बेचेर विराटनगरमा घर बनाए । त्यसपछि उनको परिवार त्यहीं बस्न थाल्यो (अधिकारी, वि.सं.२०६९, पृ. ११) । आफ्नो घर विराटनगर आएपछि साधना अधिकारीले त्यहाँको आर्दश बालिका विद्यालयमा अङ्ग्रेजी विषयकी शिक्षिका भएर अध्यापन गर्न थालिन (पराजुली, वि.सं.२०६६, पृ. ६४) । वास्तवमा मनमोहन अधिकारीको जीवन सफल हुनुमा पत्नी साधना अधिकारीको महत्वपूर्ण योगदान रह्यो । हुन त विश्वका धेरैजसो महापुरुषको व्यक्तित्व निर्माण र सफलतामा नारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गरेको पाइन्छ । विश्वका चर्चित व्यक्तित्वहरू नेपोलियन बोनापार्ट, नेल्सन मण्डेला जस्तै मनमोहन अधिकारीको व्यक्तित्व निर्माणमा पनि साधना अधिकारीको योगदान रहेको पाइन्छ ।

गृहस्थी जीवनले थिचेपछि पारिवारिक दायित्वको बोभले विवाहपछि साधना अधिकारी राजनीतिक कृयाकलापबाट विस्तारै ओझेल पर्दै जान थालिन् । अझ ससुरा रामचन्द्र अधिकारीको निधनपछि घरव्यवहार धान्ने जिम्मा उनीमाथि नै थपियो । दुईवटी सासु र बालबच्चासहितको घरपरिवार चलाउनु पर्नेजस्ता जिम्मेवारीले कुशल शिक्षिका र गृहिणीमा सिमित हुन पुगेकी थिइन् । त्यतिमात्र होइन तिनको हकमा त महारोग लागेका प्रेमी र पछिका पतिसित उनको अटुट निष्ठायुक्त प्रेम सर्वथा उल्लेख्य थियो (रिमाल, वि.सं.२०६२, पृ. २७१) । त्यसै गरी मनमोहन अधिकारी आफ्नो पारिवारिक जीवनसँग सन्तुष्ट थिए । धेरैजसो राजनीतिक कार्यमा व्यस्त रहने र परिवारलाई समय दिनै नभ्याउने उनले साधनाबाट भने सधैं सहयोग पाइरहेका थिए । तत्कालीन समयमा प्रेम विवाह गरेर पनि पारिवारिक जिम्मेवारीलाई पुरा गर्न साधना अधिकारीले गरेको सङ्घर्ष उदाहरणीय थियो । तिनले आफ्नो जीवनमा हुने सुखद क्षणहरूको कुनै प्रवाह नगरिकन मनमोहन अधिकारीको राजनीतिक जीवनलाई सफल पार्न त्याग र सङ्घर्ष गरेको हुनाले मनमोहन अधिकारीको वैवाहिक जीवन पनि सफल भएको मानिन्छ ।

४.६ राजनीतिमा मनमोहन अधिकारीको प्रवेश

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व र चरित्र निर्माणमा उसले ग्रहण गरेको विचार र सिद्धान्तको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। व्यक्तिको चेतनामा खास किसिमका विचार एवम् सिद्धान्तहरूको प्रवेश पछि नै उसको व्यक्तित्व निर्माण हुन थाल्दछ। मानिसको मस्तिष्कमा बाल्यकालदेखि नै उसका वरिपरिको भौतिक वातावरण या वस्तुगत परिस्थितिले प्रभाव पार्न थाल्दछ, र त्यसैअनुरूप उसको चेतना निर्माण हुन थाल्दछ। त्यसैले मानिसको व्यक्तित्व निर्माणमा समाज, परिवार र वातावरणको प्रमुख हात रहेको हुन्छ।

मनमोहन अधिकारीको बाल्यकाल, किशोरावस्था र युवास्था एउटा विशिष्ट परिस्थितिमा वितेको पाइन्छ। उनी किशोर अवस्थामा प्रवेश गर्दा भारतमा अङ्ग्रेजी साम्राज्यका विरुद्ध स्वतन्त्रता आन्दोलन चलिरहेको थियो। त्यतिबेला नेपालमा पनि एकतन्त्रीय जहानीयाँ राणाशासनका विरुद्धको आन्दोलनले गति लिन थालिसकेको थियो। अर्कातिर संसार दोस्रो विश्वयुद्धमा होमिदै पनि गएको थियो। त्यही समयमतिर चीन, कोरिया, भियतनामलगायतका मुलुकमा पनि राष्ट्रिय मुक्ति आन्दोलनहरू चलिरहेका थिए (रावल, वि.सं.२०४७, पृ. २४)। मनमोहन अधिकारी भारतको जुन ठाउँमा बसेर अध्ययन गरिरहेका थिए, त्यहाँ तिव्र रूपमा राजनीतिक एवम् वैचारिक बहस हुने गर्दथ्यो। वि.सं.१९९३ पश्चात भारतमा वामपन्थी विचारधारा सम्बन्धी जुन खालका राजनीतिक गतिविधिहरू भएका थिए त्यसप्रति मनमोहन अधिकारीको चासो बढ्दै गएको थियो। भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका नेताहरूले त्यतिबेला रूसलाई हेरेर आफ्नो विचार र सोचको विकास गरिरहेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस १२, पृ. २)। राजनीतिक पार्टीका भेला, बैठक, अधिवेशन र सार्वजनिक सभा सम्मेलनहरूमा मात्र होइन शहर बजारका गल्ली, चोक, स्कुल, कलेज, पुस्तकालय आदि सबै त्यतिबेला राजनीतिक सिद्धान्त एवम् विचारहरूको प्रचारको केन्द्र बनिरहेका थिए। त्यतिमात्र होइन बस र रेलजस्ता सार्वजनिक यातायातका साधनहरूमा समेत राजनीतिक विषयमा सैद्धान्तिक एवम् वैचारिक छलफल हुने गरेको थियो (शर्मा, वि.सं.२०५५, पृ. १९)। त्यस खालका राजनीतिक गतिविधि र बहसको प्रभाव मनमोहन अधिकारीमा पनि पर्न गयो। त्यतिबेला उनले जुन विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्दै थिए, त्यो स्वयम् सैद्धान्तिक एवम् वैचारिक बहस, छलफल र विचार आदान प्रदान गर्ने एउटा केन्द्र नै बनेको थियो। त्यहीं अध्ययन गरेका अर्का नेपाली राजनीतिज्ञ कृष्णप्रसाद भट्टराईले उक्त विश्वविद्यालयलाई 'स्वतन्त्रता र चेतनाको प्रतिक' भएको भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०५६, पृ. १०)। मनमोहन अधिकारी अध्ययन गरिरहेको बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयमा भारतका धेरैजसो प्रान्तहरूबाट आएका विद्यार्थीहरू अध्ययन गर्दथे। वास्तवमा त्यो भारतको एउटा राष्ट्रिय

विश्वविद्यालय जस्तै थियो । मनमोहन अधिकारी पनि त्यही विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने र राजनीतिमा पनि चासो भएका कारण उनमा त्यसको प्रभाव पर्नु स्वभाविकै देखिन्छ ।

मनमोहन अधिकारी अध्ययनका शिलसिलामा बनारस रहेका बेला नेपालबाट राणाशासक द्वारा धपाइएका र अन्य विविध कारणले पनि मानिसहरू बनारसमा बस्न पुगेका थिए । त्यसरी जम्मा भएका नेपालीहरूका बीचमा भारतमा चलिरहेको अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलन र नेपालका बारेमा व्यापक चर्चा र बहस हुने गर्दथ्यो । बनारसमा रहेर त्यस किसिमको भूमिका निर्वाह गर्नेहरूमध्ये विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका पिता कृष्णप्रसाद कोइरालाको परिवार, मनमोहन अधिकारीका पिता रामचन्द्र अधिकारीको परिवार, दमननाथ ढुंगानाका पिता केदारनाथ ढुंगानाको परिवार, देवीप्रसाद सापकोटाको परिवार आदि थिए (भुसाल, वि.सं. २०६१, पृ. ६) ।

मनमोहन अधिकारीले बनारसमा अध्ययन गरिरहेको समयतिर भारतमा भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसको एउटा राजनीतिक धार र भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको अर्को राजनीतिक धार गरी दुई किसिमका मुख्य राजनीतिक विचारधाराहरू चलिरहेका थिए । त्यतिबेला समाजवादी विचार राख्ने जयप्रकाश नारायण लगायतका नेताहरू र तत्कालीन भारतीय कांग्रेसको चिन्तनलाई ठीक ठान्ने केही नेपालीहरू मिलेर 'नेपाली कांग्रेस' नामको पार्टी स्थापना गर्ने प्रकृया अगाडि बढाए । त्यसै गरी भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी र तत्कालीन सोभियत सङ्घको सोच एवम् विचारहरूबाट प्रभावित केही युवाहरू नेपालमा कम्युनिस्ट विचारधारा स्थापित गर्ने दिशामा अघि बढे भन्ने कुरा मनमोहन अधिकारीले नै उल्लेख गरेका छन् (वि.सं. २०५७ पुस १२, पृ. २) । त्यही विषयमा वी.पी. कोइरालाको भनाई पनि समान रहेको पाइन्छ । यहाँसम्म वी.पी.कोइरालासमेत त्यतिबेला केही समय साम्यवादी र समाजवादी विचारहरूमध्ये कुन ठिक भन्ने दुविधाको अवस्थामा थिए । 'त्यसबेला भारतमा दुई तिनवटा राजनीतिक धारहरू रहेका थिए र ती सबैका बारेमा नेपाली युवाहरूका बीच छलफल हुन्थ्यो' भन्ने कुरा स्वयम् उनले उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, वि.सं. २०५५, पृ. १९-२०) । यस सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको धारणा प्रस्तुत गर्दै ऋतुवर्ण पराजुलीले (वि.सं. २०५३) यसरी उल्लेख गर्दछन् :

मेरा पिताजी र कृष्णप्रसाद कोइराला म केटाकेटी हुँदै भारततिर जानुभयो । भारतमा उसबेला उठ्दै गरेको अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलनको प्रभाव उहाँहरूमा पनि पयो । गान्धी र नेहरूले नेतृत्व गरेको त्यो आन्दोलन र त्यहाँको समाजसुधार अभियान एवम् आर्यसमाजको गतिविधिले एकखालको नयाँ लहर उत्पन्न भैसकेको थियो । त्यसको असर मेरा पिताजीमा पनि परेको थियो । पिताजीका कारणले हाम्रो परिवारमा पनि त्यसको असर पर्ने नै भयो । हाम्रो घरमा रूसको क्रान्ति, चीनको आन्दोलन र सन-यात सेन आदिको बारेमा छलफल चलिरहन्थ्यो । ती कुराहरूलाई म आफ्नै किसिमले बुझ्दै थिएँ । (पृ. १)

मनमोहन अधिकारीको परिवारमा उनका पिता मात्र होइन माताहरूमा समेत राजनीतिक प्रभाव परेको पाइन्छ । नेपालको पूर्वीतराईमा सर्वप्रथम नेपाली महिलाहरू पनि राजनीतिक रूपले

सङ्गठित भएका थिए । उनीहरूले त्यहाँ एक 'महिला समिति' नामको सङ्गठन स्थापना गरेका थिए । त्यसरी सङ्गठित हुनेहरूमा मनमोहन अधिकारीकी आमा पूर्णकुमारी अधिकारी पनि एक थिइन् । उनी त्यस सङ्गठनको उपसचिव भएर काम गरेकी थिइन् (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ. ७८) । उनको घर परिवार नै राजनीतिक रूपमा सचेत थिए । घरायसी वातावरण नै राजनीतिक रूपमा मनमोहन अधिकारीलाई प्रभाव पार्ने पहिलो आधार बन्यो ।

बीसौं शताब्दीमा भारतमा रूसको अक्टुबर समाजवादी क्रान्ति र चीनमा चलिरहेको जनवादी क्रान्तिको ठूलो प्रभाव परेको थियो । त्यसबेला भारतमा रहेका नेपालीहरूबीच उपर्युक्त क्रान्ति र तिनका नेताहरूका बारेमा पनि खुबै बहस हुने गर्दथ्यो । पढेलेखेका युवाहरूले आपसमा मिलेर अध्ययन दल बनाउने र ती क्रान्तिहरू सम्बन्धी पुस्तकहरू खोजेर अध्ययन पनि गर्ने गरेका थिए । बनारसमा अध्ययनरतहरूमध्ये मनमोहन अधिकारी वि.सं.१९९९ देखि भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (भाजपा)को सम्पर्कमा रहँदै आएका थिए (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. ५०) । उनले विस्तारै वामपन्थी भुकाव राख्न थालेका थिए ।

मनमोहन अधिकारीको सक्रिय राजनीतिको सुरुवात २१ वर्षको उमेरबाट भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलनदेखि भएको थियो । भारत छोडो आन्दोलनमा सहभागी भएर जेल पर्दा दुईजना भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका नेता शिव पुजन त्रिपाठी र शिवदानसिंह चौहान पनि सँगै थिए । ती दुवै नेताले त्यस जेलमा रहेका विद्यार्थीहरूका लागि राजनीतिक प्रशिक्षण सञ्चालन गरेका थिए । त्यही नै उनले मार्क्सवादको कक्षा लिए । जुन कक्षाबाट मार्क्सवादका बारेमा मौलिक ज्ञान पाएर त्यसैप्रति समर्पित हुन पुगे । मनमोहन अधिकारी कम्युनिस्ट पार्टीमा लागिरहदा उनका पिता एवम् परिवारबाट कुनै किसिमका अवरोधहरू गरिएकन बरू राम्रा लागेका कुरा विवेक पुऱ्याएर गर्न सुझाव दिने गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५५ चैत्र, पृ. १३) ।

विभिन्न तथ्यहरूको अध्ययनबाट के पुष्टि हुन आउछ भने मनमोहन अधिकारीको राजनीतिक सुरुवात उनको आफ्नै घर र पारिवारिक परिवेशबाटै भयो । घरमा भइरहने राजनीतिक कुरा त्यसबाट उत्पन्न भएका जिज्ञासले गर्दा नै उनको राजनीतितर्फ चासो बढ्यो । समग्र अध्ययनले मनमोहन अधिकारीको राजनीतिक शिक्षाको पहिलो पाठशाला र राजनीतिप्रतिको आकर्षण त्यस बेलाको राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणभन्दा पनि उनको घरपरिवार प्रमुख रूपमा रहेको देखिन्छ । तर उनको परिवारले जुन राजनीति बुझ्यो, त्यो वातावरण भने तत्कालीन देश विदेशका घटनाहरूले सिर्जना गर्‍यो । त्यसैले मनमोहन अधिकारीको राजनीतिमा प्रवेशको पहिलो प्रेरणादायी स्रोत उनको परिवार र त्यो परिवारको लागि राजनीतिक प्रेरणाको स्रोत तत्कालीन देशभित्रको राजनीतिले सृजना गरेको अवस्था भएको देखिन्छ ।

४.६.१ भारत छोडो आन्दोलनमा सहभागिता र जेल जीवन

मुस्लिम शासकहरूको अधोगति, राज्य विखण्डनको अवस्था र राजनैतिक अस्थिरता बढ्दै गइरहेका बेला अङ्ग्रेजहरू भारतमा व्यापार गर्ने उद्देश्यले भित्रिएका थिए । वि.सं.१६५७ तिर इस्ट इन्डिया कम्पनीका नामबाट भारतमा प्रवेश गरेका अङ्ग्रेजहरूले त्यहाँको अर्थतन्त्र र राजनीतिमा विस्तारै हस्तक्षेप गर्न थालेपछि, अङ्ग्रेजी क्रियाकलापको भारतीयहरूद्वारा विरोध पनि भयो । सुरुमा अङ्ग्रेजहरूले बङ्गाल राज्यमा हस्तक्षेप गरी त्यहाँको राज्यसत्ता आफ्नो हातमा लिएका र पछि विस्तारै सम्पूर्ण भारतमाथि नै अधिकार कायम गरेका थिए । प्रारम्भदेखि नै भारतीय नागरिकहरूले अङ्ग्रेजको विरोध गर्दै आए तापनि त्यसको खासै प्रभाव पर्न सकेन । वि.सं.१९१४ मा अङ्ग्रेजका विरुद्ध भारतीयहरूले सशक्त विद्रोह गरेका थिए । तर अङ्ग्रेजहरूले अत्यन्त निर्दयतापूर्वक त्यस विद्रोहलाई दमन गर्न सफल भए । त्यसपछि भारतमा इष्ट इन्डिया कम्पनीको शासन हटेर सिधै ब्रिटिश सरकारको शासन सुरू भयो (नेहरु, सन् २००४, पृ. ४१५-१८) ।

भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसले वि.सं.१९९९ को श्रावण महिनादेखि 'भारत छोडो' नामको आन्दोलन गर्ने एउटा प्रस्ताव पास गर्‍यो । त्यो आन्दोलनको सञ्चालन गर्ने सम्पूर्ण जिम्मा महात्मा गान्धीलाई दियो । उक्त आन्दोलन भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसले आफ्नो हातमा शक्ति लिनमात्र गरेको नभई सम्पूर्ण देशवासिहरूको स्वतन्त्रताका निम्ति गरेको हुँदा त्यसमा सबैलाई भागलिन आह्वान गर्‍यो (शर्मा, सन् १९७६, पृ. ३४७-३५१) । त्यसपछि भारतमा त्यही प्रस्तावका आधारमा आन्दोलनलाई अगाडि बढाउदै लागिएको थियो । अङ्ग्रेजहरूले पनि आन्दोलनलाई बलपूर्वक दमन गर्दागर्दै पनि आन्दोलन क्रमिक रूपले अगाडि बढ्दै गयो । त्यसै क्रममा बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरू पनि क्रान्तिमा सक्रिय हुँदै जानथाले । सुरक्षा प्रशासनले विद्यार्थीमाथि दमन गर्दै गयो । विद्यार्थीले पनि त्यसको प्रतिकार गर्दै अनेक सरकारी कार्यालयहरूमा आगजनी गर्न पुगे । आन्दोलनकारी विद्यार्थीहरूले हुलाक कार्यालय, टेलिफोनको लाईन काट्नुका साथै रेल स्टेशन र सरकारी भवनमा आगो लगाउदै केही सरकारी भवनहरूमा राष्ट्रिय झण्डा गाडेका थिए (महाजन, सन् १९७८, पृ. ४२०) । त्यस्ता कार्यहरूको उद्देश्य अङ्ग्रेज सरकारलाई कमजोर बनाएर घुडा टेकाउनु थियो ।

अध्ययनका लागि भारत गएका मध्यमवर्गीय बौद्धिक समुदाय भारतको अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलनसँग नजिकिदै गएका थिए । बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय नेपाली विद्यार्थीहरूका लागि आफ्नो चाहनाअनुसारको राजनीतिक चेतना बढाउने तथा राजनीतिक सोच र चिन्तन बनाउने कुरामा महत्वपूर्ण केन्द्र बन्यो । उनीहरू आफ्नो रूचीअनुसारको राजनीतिक विचारधारा अवलम्बन गरेर राजनीतिमा सकृय हुने र सकृय नभए तापनि त्यसप्रति चासो राख्ने प्रकृतियामा सरिक हुँदै

जानथाले । नेपालको राणाशासन समाप्तिको पूर्वाधार भनेको भारतबाट ब्रिटिस साम्राज्यको अन्त्य हुनु हो भन्ने धारणाको विकास हुँदै गयो (अधिकारी, वि.सं.२०७० वैशाख ३१) । त्यसैले बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने नेपाली विद्यार्थीहरू पनि आन्दोलनमा सहभागी हुँदै गए । उक्त आन्दोलन कस्तो थियो र त्यसमा मनमोहन अधिकारीसमेत कसरी लागेका थिए भन्ने सम्बन्धमा स्वयम्ले (वि.सं.२०५७ पुस १२) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

वि.सं.१९९९ को आन्दोलन यति विशाल थियो कि महिनौं दिनसम्म अङ्ग्रेजहरूले भारतलाई सामान्य रूपमा नियन्त्रण गरेर चलाउनै सकेनन् । हामी बनारस विश्वविद्यालयका सारा विद्यार्थीहरूले हडताल गरेर निस्क्यौं । अनि रेलको लिक भत्काउने, तार काट्ने, हडताल गराउने र जुलुस निकाल्ने गतिविधिमा सङ्लग्न भयौं । त्यस क्रममा हामी नेपाली विद्यार्थीहरू पनि सक्रिय थियौं तर मुख्यतः भारतीय विद्यार्थी सबै ज्यान फालेर लागेका थिए । त्यसो हुनाले नै त्यो आन्दोलन विशाल, व्यापक र निर्णायक बन्यो । (पृ. २)

माथिको भनाइबाट समेत के पुष्टि हुन्छ भने भारतीय विद्यार्थीहरू त्यस स्वतन्त्रता आन्दोलनमा सक्रिय रूपमा समावेस हुँदै गएपछि नेपाली विद्यार्थीहरूमा पनि त्यसको प्रभाव पर्दै गयो । तत्कालीन परिस्थितिले गर्दा नेपालबाट अध्ययन गर्न गएका विद्यार्थीहरू पनि उक्त आन्दोलनमा सहभागी हुँदै गए । आन्दोलनमा सहभागी हुने नेपाली विद्यार्थीहरूमध्ये मनमोहन अधिकारी पनि एक थिए । वास्तवमा मनमोहन अधिकारी ती नेपाली विद्यार्थीहरूका पनि अगुवा जस्तै थिए भनी कृष्णप्रसाद भट्टराईले (वि.सं.२०५६ असोज) यसरी उल्लेख गरेका छन् :

काशी विश्वविद्यालय जस्तो स्वतन्त्रताको प्रतीक र चेतनाको प्रतीक ठाउँबाट प्रथम गिरफ्तारी दिने ३ जना मानिसहरूमध्ये दुईजना नेपाली थिए । एकजना मनमोहन अधिकारी र अर्कोजना मेरो दाई गोपालप्रसाद भट्टराई । त्यसपछि म पनि परें तर हामीहरू सबै पछिपछि पय्यौं । ...उहाँ अघि अघि हिंडेर बाटो देखाउने, लाईट बालेर सबैलाई कुन बाटो ठिक छ भनेर देखाउने महान नेता हुनुहुन्थ्यो । (पृ. १०)

उपर्युक्त भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ कि 'भारत छोडो' आन्दोलनका सन्दर्भमा बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयमा हडताल एवम् विरोध प्रदर्शनको कार्यक्रम भएको पहिलो दिनमा नै तिन जना अगुवा विद्यार्थीहरू पक्राउ परेका थिए । त्यसरी पक्राउ पर्ने दुईजना नेपाली विद्यार्थीहरूमध्ये एक जना मनमोहन अधिकारी थिए । गिरफ्तार गरेपछि उनीहरूलाई सिधै जेलमा लगियो । मनमोहन अधिकारीलाई सुरूमा बनारस डिष्ट्रिक्ट जेलमा र पछि बनारस सेन्ट्रल जेलमा राखिएको थियो । त्यसरी भारतको स्वतन्त्रता आन्दोलनका सिलसिलामा जेल परेपछि नै उनी राजनीतिक रूपमा सक्रिय बन्दै गएको देखिन्छ ।

४.६.२ भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता र राजनीतिक सक्रियता

भारत छोडो आन्दोलनका क्रममा मनमोहन अधिकारी लगायतका युवा विद्यार्थीहरू, जो जेल परेका थिए, उनीहरूलाई त्यही जेलमा रहेका अन्य भारतीय नेताहरूले निकै मायाँ गर्दथे ।

मनमोहन अधिकारी लगायतका नेपाली विद्यार्थीहरू जेलमा रहँदा उनीहरूको भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका नेता शिवपुजन त्रिपाठी र शिवदानसिंह चौहानबाट राजनीतिक प्रशिक्षण लिने मौका पाए । जुन प्रशिक्षणपछि उनी मार्क्सवादी विचारबाट प्रभावित हुँदै गए । त्यही क्रममा उनले भारतीय जेलबाटै कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता पनि लिए । मनमोहन अधिकारीले राजनीतिक पार्टीको सदस्यता प्राप्त गरेका सम्बन्धमा एक लेखकले मनमोहन अधिकारीले वि.सं.१९९५ मा भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी बनारस जिल्ला कमिटीमा रहेर काम गर्न थालेका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् (रावल, वि.सं.२०४७, पृ. २४) । तर उक्त मिति गलत देखिन्छ । त्यस सम्बन्धमा भारतीय कम्युनिस्ट नेताहरूसँग बनारसको सेन्ट्रल जेलमा भेट भएको र त्यहीं आफूले पार्टीको सदस्यता लिएको कुरा स्वयम् मनमोहन अधिकारीले (वि.सं.२०५७ माघ १८) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

म वामपन्थी विद्यार्थीका रूपमा अधि बढ्दै थिएँ । त्यसपछि भारत छोडो आन्दोलन चल्यो, त्यो आन्दोलनप्रति भारतीय कम्युनिस्टहरूले लिएका नीतिहरूको प्रभाव नेपालका युवा पिढीमा परिरहेको थियो । त्यो आन्दोलनमा म सक्रियतापूर्वक लागें । त्यस क्रममा नै म जेल परें । जेलमा कम्युनिस्ट पार्टीका नेताहरूको सङ्गत र सम्पर्कमा रहने मौका मिल्यो । त्यसपछि मात्रै म कम्युनिस्ट पार्टीमा लागें । यो म बनारसमा हुँदाखेरिको घटना हो । म बनारसमा दुईवटा जेलमा बसेँ । एउटा बनारस डिष्ट्रिक्ट जेलमा र अर्को त्यहाँकै सेन्ट्रल जेलमा । सेन्ट्रल जेलमै दुईजना कम्युनिस्ट नेताहरू थिए । शिवपुजन त्रिपाठी र शिवदानसिंह चौहान । ती दुई जना कम्युनिस्ट नेताहरूले चलाएको क्लासमा मैले भाग लिएको थिएँ । मैले त्यहीं जेलबाटै पार्टीको सदस्यता लिएको हुँ । (पृ. २)

मनमोहन अधिकारीको उपर्युक्त आत्मोक्तिबाट के स्पष्ट हुन्छ भने उनले भारतको अङ्ग्रेजी साम्राज्यवाद विरोधी आन्दोलनमा लागेकै कारण पक्राउ परी जेल परेका र जेलमा रहँदा नै उनले भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सेलबाट पार्टी सदस्यता प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसपछि नै मनमोहन अधिकारीको सङ्गठित राजनीतिक जीवनको सुरुवात भएको थियो । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका नेताले चलाएको सैद्धान्तिक प्रचार तथा विश्व राजनीतिमा तत्कालीन सोभियत संघले निर्वाह गरेको भूमिका जस्ता विषयले उनलाई कम्युनिष्ट पार्टीमा लाग्न प्रेरित गरेको देखिन्छ ।

मनमोहन अधिकारीले भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता लिने बेलातिर कुनै पनि नेता तथा कार्यकर्ताले जुन देशको पार्टीमा सङ्लग्न भई काम गर्दथे त्यहाँको पार्टी सदस्यता लिने प्रचलन थियो किन भने कम्युनिस्ट आन्दोलन विश्वका सम्पूर्ण श्रमजीवी वर्गको साझा आन्दोलन मानिन्थ्यो । त्यसैअनुरूप मनमोहन अधिकारीले भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता लिएका थिए (प्रश्रित, वि.सं.२०६६, पृ. ८) । उनलाई भारतीय जेलमा डेढ वर्ष राखिएको थियो । अङ्ग्रेज सरकारले कांग्रेसका ठूलूला नेताहरूलाई त छोडेन तर विद्यार्थी र मध्यस्तरका कार्यकर्ताहरूलाई भने विस्तारै जेलमुक्त गर्दै जान थाल्यो । त्यही क्रममा मनमोहन अधिकारी पनि जेलमुक्त भएका थिए । जेलमुक्त भएपछि उनलाई बनारस जिल्ला कमिटीले पार्टी सदस्यका हैसियतमा काममा

लगायो (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस १२, पृ. २) । कामकै सिलसिलामा दरभङ्गा पनि गएका थिए । हुनत दरभङ्गा आउनुभन्दा अगाडि नै नेपाल फर्केर सङ्गठित रूपमा काम गर्ने प्रस्ताव पार्टीमा राख्दा नेपालमा चलिरहेको निरङ्कुश राणाशासनका कारण सुरक्षित रूपमा काम गर्न नसक्ने अवस्था रहेकाले हडबड नगर्न सुभाष प्राप्त भएपछि नेपालको सीमा क्षेत्रमा रहेर काम गर्ने उद्देश्यका साथ उनले दरभङ्गामा रहेर त्यहाँको जिल्ला कमिटीको मातहतमा काम गरेका थिए । दरभङ्गाबाट नेपालका बारेमा जान्न बुझ्न सजिलो थियो । फलतः त्यतिबेलादेखि नै मनमोहन अधिकारीमा नेपालमा पनि कम्युनिस्ट पार्टी गठन गर्नुपर्छ भन्ने सोचको विकास भएको थियो भन्ने मोदनाथ प्रश्रितको भनाई रहेको छ (वि.सं.२०७० श्रावण १३) ।

बङ्गालमा कम्युनिस्टहरूको सङ्गठन राम्रो भए तापनि उत्तर प्रदेश बनारस क्षेत्रमा त्यतिबेला कम्युनिस्टहरूको अवस्था त्यति राम्रो थिएन । त्यस्तो अवस्थामा कम्युनिस्टहरूले लिएको आत्मनिर्णयको नीतिमा धार्मिक आधार नरहेको हुनाले उनीहरूलाई जनताले कममात्र विश्वास गर्दथे (रेग्मी, वि.सं.२०७० बैशाख २४) । तत्कालीन भारतीय जनताले कम्युनिस्टहरू भारतलाई विभाजन गर्ने पक्षमा छन् भन्ने बुझेका थिए । त्यतिबेला भारतका कम्युनिस्टहरूले धार्मिक आधार नभएका र भारतलाई विभाजन गर्ने पक्षमा रहेका भन्ने दुईवटा भ्रमयुक्त आरोपको निवारणका लागि निकै मिहिनेत गर्नु परेको थियो । त्यसका निमित्त मनमोहन अधिकारीले पनि भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको एक सदस्य एवम् कार्यकर्ताको हैसियतले त्यस्ता आरोपको निवारण गर्ने प्रयास गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ माघ १८ पृ. २) । तर कम्युनिस्ट पार्टीले उपर्युक्त शङ्का र भ्रमको निवारण भने तत्काल गर्न सकेको थिएन । नेपालको राणा सरकारले भारतीय जनताले समय समयमा उठाएका आन्दोलनलाई दबाउन अङ्ग्रेज सरकारलाई विभिन्न खालका सहयोग दिने गरेको थियो । त्यसो हुँदा नेपाली जनता भारत स्वतन्त्रताका विरोधी हुन् भन्ने भ्रम भारतीय जनतामा पर्न गयो । तर जतिबेला भारतीय जनताले स्वतन्त्रताका लागि निर्णायक आन्दोलन गरे त्यतिबेला मनमोहन अधिकारी लगायतका नेपाली युवाहरू आन्दोलनमा सहभागी भई जेलनेलसमेत भोगेपछि त्यो भ्रमको अन्त्य भयो ।

४.६.३ मजदुर आन्दोलनमा मनमोहन अधिकारी

बनारसबाट दरभङ्गामा आएर बस्न थालेपछि मनमोहन अधिकारी विराटनगरमा रहेको आफ्नो घरमा समय समयमा आउनेजाने गर्न थालेका थिए । त्यसपछि विराटनगरमा पनि उनको सम्पर्क बढ्न थाल्यो । त्यतिबेला उनले सिमावर्ती क्षेत्रमा रहेर नेपालमा विस्तारै कम्युनिस्ट विचारधारालाई विस्तारित गर्ने कार्य गरेका थिए । चन्द्रशमशेरले सर्वस्वहरण गरेपछि उनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर थियो । एकातिर कमजोर आर्थिक अवस्था अर्कोतर्फ राजनीति गर्न

सुरक्षित ठाउँको खोजी गर्दै जाँदा उनले त्यतिबेला नेपालमा आएर जागिर खाए । तर घटनाक्रमले जागिर खानुभन्दा पनि राजनीतिक सङ्गठन तयार पार्ने आधारभूमी तयार पार्न गएको स्थिति रहन पुग्यो ।

नेपालको इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहपछि आपसी सत्ता स्वार्थको लडाई, षडयन्त्र एवम् हत्याको लामो शृङ्खला चल्यो । वि.सं.१९०३ सालमा भएको कोतपर्व जस्तो रक्तपातपूर्ण घटनाको परिणाम स्वरूप जहानीयाँ राणाशासनको उदय भएको थियो । १०४ वर्षे लामो शासनकाल जनताका लागि सास्ती थियो । राणाकालमा एक प्रकारले नेपाल विदेशीहरूको औपनिवेशिक राज्यजस्तो भई अर्धसामन्ती अवस्थामा पुगेको थियो (के.सी., वि.सं.२०६४, पृ. १५) । वि.सं.१९८७ मा विश्व पुँजीवादी बजारमा ठूलो सङ्कट पैदा भई माग र पूर्तिका क्षेत्रमा ठूलो अनियमितता र अस्तव्यस्तता सिर्जना भएको थियो । विभिन्न मुलुकका पूँजिपतिहरूले सस्तो श्रम र कच्चा पदार्थ पाइने ठाउँमा उद्योगधन्दा खोल्न थालेका थिए । त्यस समयतिर भारतमा समेत अङ्ग्रेज सरकारका विरुद्ध विद्रोह चलिरहेको हुँदा भारतका उद्योगपतिहरूले त्यहाँ उद्योगधन्दामा गरेको लगानि सुरक्षित हुने नदेखेपछि नेपालमा आएर उद्योगधन्दा खोलेका थिए (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६१, पृ. २४) ।

नेपालमा घरेलु तथा औद्योगिक विकास गर्नुपर्ने विषयमा विभिन्न खालका बहसहरू चलिरहेका थिए । वि.सं.१९९३ मा औद्योगिक बोर्ड स्थापना गरी नयाँ नेपाल कम्पनी कानून लागु गरेकाले विराटनगर जुट मिल, जुद्ध म्याच फ्याक्ट्री, कटनमिल, नेपाल साबुन कारखाना र अरू चामल मिल गरी २१ वटा लिमिटेड कम्पनीहरू स्थापना गरिएका थिए । दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा प्रशस्त नाफा कमाउने उद्देश्यले भारतीय पुँजीपतिहरू र नेपालका केही पुँजीपतिहरूको संयुक्त लगानीमा थप उद्योगहरू पनि स्थापना गरेका थिए (शर्मा, वि.सं.२०५१, पृ. २६०-६१) । त्यस्ता उद्योगहरू धेरैजसो विराटनगरमा भएका हुँदा विराटनगर नेपालको एकमात्र औद्योगिक क्षेत्रका रूपमा विकास हुँदै गयो । उद्योगहरूको स्थापनासँगै नेपालमा पनि आधुनिक मजदुरवर्गको उदय हुँदै गयो । केही उद्योगहरूलाई छोडेर अन्य उद्योगहरू नाफामा गइरहेको भए तापनि मजदुरहरूलाई कुनै सुविधा दिइएको थिएन । तिनीहरूका बालबच्चाले शिक्षा, स्वास्थ्य उपचारको कुनै अवसर पाएका थिएनन् । विराटनगरबाट नजिकै रहेको भारतीय क्षेत्रमा पर्ने जोगवनीका मजदुरहरूको तुलनामा नेपालका मजदुरहरूको अवस्था निकै दयनीय थियो ।

विराटनगर क्षेत्रका उद्योगहरूमा काम गर्ने मजदुरहरूलाई दिनको १०-१२ घण्टा काममा लगाउने गरिन्थ्यो । उनीहरूलाई मासिक ज्यालाका रूपमा केवल भारतीय ६ रूपैयाँ र रासनका रूपमा तिन सेर मोटा चामल, तिन सेर आँटा, केही खाने तेल र मट्टीतेल अनि पोशाक भनेर वर्षमा एउटा धोतीमात्र दिने गरिन्थ्यो । त्यसका अलवा अन्य कुनै सुविधा थिएन । त्यतिबेला

श्रमिक कानून नभएको हुँदा काम गर्ने समयवधी पनि निश्चित थिएन । चौबिसै घण्टा मिल चल्दथ्यो । काममा भने मजदुरहरू यति खट्नु पर्थ्यो कि दिशापिसाब गर्नसमेत उनीहरूले पास लिएर जानु पर्दथ्यो (भुसाल, वि.सं.२०६६, पृ. ९२) । मजदुरहरूको अवस्था दयनीय थियो । उनीहरूमा एकता पनि थिएन । एकताबद्ध गराएर लैजाने मजदुर सङ्गठनको पनि अभाव थियो । त्यस्तो अवस्थामा विराटनगर आएर कुनै न कुनै रूपमा मजदुरहरूमाभ्र घुलमिल हुन सके मजदुर आन्दोलन उठ्न सक्छ भन्ने सोच मनमोहन अधिकारीमा आयो । सोही अनुरूप उनले त्यो प्रस्ताव आफू सङ्गठित रहेको पार्टी समक्ष राखे (अधिकारी, वि.सं.२०५७, बैशाख २९, पृ. २) । त्यस कुरालाई मनन् गरी पार्टीले उनलाई नेपाल आएर मजदुरहरूका बीचमा काम गर्ने अनुमति दियो । त्यसपछिमात्र उनी विराटनगर आएका थिए ।

रुसको वोल्सेविक क्रान्ति मूलतः मजदुर आन्दोलनमा आधारित थियो भने चीनको नयाँ जनवादी क्रान्ति किसान मजदुर एकतामा आधारित सैद्धान्तिक साङ्गठनिक अवधारणा थियो । त्यस बेलाका यी दुई क्रान्तिबाट विश्व कम्युनिस्ट राजनीति निकै प्रभावित थियो । नेपाली राजनीतिमा त्यसको प्रभाव गहिरो रूपमा नपरे तापनि विस्तारै प्रभावित बन्दै गएको थियो । मजदुरहरूमा यी क्रान्तिको सन्देश र चेतना भर्न कम्युनिस्ट राजनीतिबाट प्रभावित मानिसहरू क्रियाशील थिए । नेकपाको स्थापना नभइसकेको अवस्थामा सो राजनीतिबाट प्रभावित मनमोहन अधिकारीले मजदुरमा चेतना विस्तार गर्ने कार्यमा भूमिका खेलेका थिए ।

४.६.४ जागिर प्रवेश र मजदुर आन्दोलनको नेतृत्व

मनमोहन अधिकारी विराटनगर आउँदासम्ममा उनमा साम्यवादी राजनीतिक चेतनाको झलक आइसकेको थियो । आफूमा परेको पारिवारिक आर्थिक भार हल पनि गर्ने र राजनीतिको भूमिका पनि पुरा गर्ने उद्देश्यका साथ जागिर खानथाले । विराटनगर स्थित नेपाल केमिकल उद्योगमा जागिरे बने । विज्ञानको विद्यार्थी भएकाले उनलाई जागिर पाउन त्यति अप्ठ्यारो थिएन । जागिरमा प्रवेश गर्दाको त्यो क्षणलाई मनमोहन अधिकारीले (वि.सं.२०५७, बैशाख २९) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

मैले वि.एस्सी.सम्म केमिस्ट्री लिएर पढेको हुनाले अलिकति केमिस्ट्री सम्बन्धी परीक्षण गर्नसक्थे उसबेला त्यहाँ एउटा सुगर मिल र केमिकल फ्याक्ट्री पनि थिए । मैले के सोचेँ भने म एकै चोटी पूर्णकालीन कार्यकर्ता भएर हिड्न सकिदैन मलाई केही आवरण चाहिन्छ । खानेवस्ने व्यवस्था पनि गर्नु पर्छ किन भने मेरो पिताजी वृद्ध भइसक्नु भएको र भाइहरू सानै रहेको अवस्था थियो । जसले गर्दा मैले त्यहाँ केमिस्ट्रको नोकरी गर्नथालें । साथसाथै म त्यहाँका सबै कारखानाको भित्रभित्रसम्म पुगेर मजदुरहरूलाई सचेत र सङ्गठित पार्नथाले । चियापसल वा क्लवहरूमा कुराकानी गर्ने सम्पर्क बढाउने पनि गर्नथालें । मैले सबै कारखानामा सेल गठन गरेँ र ती सबै सेलहरूको सञ्चालनका नीम्ति छुट्टै गोप्य कमिटी पनि बनाएँ । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि मनमोहन अधिकारी भारतबाट नेपाल फर्किदा पढाइ सकेर होइन कि आफूलाई राजनीतिक रूपमा स्थापित गरेर फर्केका थिए । त्यतिबेलाको परिवेशमा खुल्ला रूपमा राजनीति गर्न छुट नभएकै कारण जागिर एउटा सुरक्षित आवरणका लागि थियो । उनको भित्रि उद्देश्य राजनीतिक सङ्गठन बनाउनु रहेको थियो भन्न सकिन्छ ।

नेपालको विराटनगरमा स्थापना भएका जुटमिल लगायत सबैजसो कारखानाका मालिक भारतीय र कामदार पनि प्रायः त्यतैका थिए । श्रम कानून नभएका कारण आधुनिक उद्योगधन्दाका लागि मुलुकी ऐन र त्यसमा भएका केही 'इलम रोजी गर्नेको' 'ज्याला मजुरीको' जस्ता महलहरूमा भएका कानूनहरू केवल घरेलु स-साना असङ्गठित रोजगारिमा लागेको श्रमलाई मात्र लागु हुन सक्दथे । त्यतिबेला उद्योगपतिहरूको पक्षमा केही कानून अवश्य थिए । तर कामदारका हक र अधिकारको सङ्रक्षण गर्ने विषयमा कुनै कानूनहरू थिएनन् । कामदारहरू पूर्णतः व्यवस्थापकको निगाहमा रहेका हुन्थे । त्यहाँ व्यवस्थापकले जे भन्यो त्यही हुन्थ्यो (ओभा, वि.सं.२०५७, पृ.९) । त्यस्तो अवस्थामा मनमोहन अधिकारीले त्यहाँका मजदुरहरूलाई दुई किसिमले सङ्गठित गर्न थालेका थिए । एउटा आम मजदुरलाई समेटेर ट्रेड युनियन निर्माण गर्ने र अर्को मजदुरलाई कम्युनिस्ट पार्टीका विभिन्न सेलहरूमा सङ्गठित गर्दै लैजाँदै थिए । यसले गर्दा उनीहरू कम्युनिस्ट सिद्धान्तद्वारा प्रशिक्षित पनि हुँदै गएका थिए (भुसाल, वि.सं.२०६९, वैशाख १३) । त्यसरी मजदुरका रूपमा उद्योगमा काम गर्दा मनमोहन अधिकारीले विस्तारै कम्युनिस्ट पार्टीको सेल पनि बिस्तार गर्दै गएका थिए । आफूले पार्टी सेल गठन गरी काम गरेको कुराको विवरण बङ्गालको कम्युनिस्ट पार्टी समक्ष पनि पठाउने गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५५, चैत्र, पृ.१३) ।

मनमोहन अधिकारीले मजदुरहरूका बीच एकता कायम गर्नका लागि उनीहरूसँग घुलमिल हुने, सङ्गठित हुन प्रेरित गर्नेजस्ता प्रयासहरू गर्ने गर्दथे । उनीसँग भारतमा रहँदा नै मजदुरहरूसँग बसेर काम गरेको अनुभव थियो । अर्को तर्फ कम्युनिस्टहरूको 'विश्वका मजदुर एक हौं' भन्ने नारा नै चलेको थियो । त्यतिबेला मजदुर भनेका कम्युनिष्ट पार्टीमा लाग्ने मानिसहरू हुन् भन्ने भावना विकसित हुँदै गयो (रेग्मी, वि.सं.२०७०, वैशाख २४) । हुन पनि तत्कालीन नेपाली समाजको वास्तविक अध्ययन गरेर वर्ग विश्लेषण गरेका हुँदैनथे तर यति कुरा भने बुझिएको थियो कि रूसमा लेनिनले मजदुरवर्गलाई अगुवा बनाएर क्रान्ति गरेका थिए भने चीनमा माओत्सेतुङ्गले किसानहरूलाई आन्दोलनमा होमेर सफलता प्राप्त गरेका थिए (रेग्मी, वि.सं.२०६६, पृ. १३४) । फलतः मनमोहन अधिकारीले मजदुरहरूलाई उनीहरूकै समस्यासँग गाँसेर सचेत र सङ्गठित गराउँदै उनीहरूकै हकहितका लागि आन्दोलनमा उतार्ने प्रयास गरेका थिए । त्यहाँका

उद्योगहरूमा काम गर्ने सयौं मजदुरहरू त्यसभन्दा अघि नै भारतीय उद्योगधन्दाका काम गरेको अनुभवी भएको हुँदा मजदुर सङ्गठनको महत्व र आवश्यकताको बोध गरेका थिए ।

विराटनगरका विभिन्न उद्योगमा काम गर्ने मजदुरहरूमा भारतको विहार र बङ्गाल गरी दुई स्थानका उद्योग र ती उद्योगहरूमा काम गर्ने मजदुरहरूको प्रभाव परेको थियो । विराटनगरबाट विहारको जुटमिल भएको ठाउँ कटिहार करिब ६० माइल जति मात्र टाढा थियो भने त्यति नै टाढा बङ्गालको जुटमिल भएको क्षेत्र पनि रहेको थियो । ती दुई ठाउँमा मजदुरका वेतन, ज्याला, सुविधा लगायत कामका शर्तहरू फरकफरक थिए । केही शर्त र सुविधाहरू कटिहारका मजदुरहरूले पाएका ठिक थिए भने केही बङ्गालका मजदुरहरूले पाएका सुविधाहरू ठिक थिए । त्यसकारण कुन ठाउँको काम र शर्तानुरूपको माग गर्ने भन्ने बारे मजदुरहरूमा एकमत थिएन । बेलावखत हुने वहासले कामदारहरूमा राजनीतिक चेतना पनि अभिवृद्धि हुँदै गएर समूहगत रूपमा विभाजित समेत भएका थिए । समयक्रमसँगै तिनै समूहहरूमध्ये दक्षिणपन्थीहरू कांग्रेस समर्थक (प्रजातन्त्रवादी) र वामपन्थीधारका मजदुरहरू कम्युनिस्ट समर्थक बन्दै गएका थिए (ओझा, वि.सं.२०५७, पृ. ९) । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको प्रभाव परेका मनमोहन अधिकारी र दक्षिणपन्थी धारको प्रभाव परेका गिरिजाप्रसाद कोइराला दुवै विराटनगर क्षेत्रमा रहेका स्थानीय मिलहरूमा काम गर्दथे । (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. १३) । तिनीहरू दुवै मजदुरलाई आफ्नो विचारबाट प्रभावित पार्न सक्रिय हुने क्रममा कतिपय कारखानाहरूमा ट्रेड युनियन सङ्गठनका प्रारम्भिक एकाइहरू स्थापित हुँदै गए । तिनै एकाइमार्फत विभिन्न कारखानाका मजदुरहरूका बीचमा पनि सम्पर्क बढाउदै गए । उनीहरू जागिर खानका लागिभन्दा पनि मिलभित्र पसनाका लागि जागिर खाएका थिए (श्रेष्ठ, वि.सं.२०५७, पृ. ८) । मनमोहन अधिकारीले सधैंजसो राती मजदुरहरूलाई भेटेर उनीहरूको हकहितको बारेमा छलफल गर्ने गर्दथे । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका संस्थापक सदस्य नरवहादुर कर्माचार्यले (वि.सं.२०६६) मनमोहन अधिकारीले मजदुर बीच गरेका क्रियाकलाप र त्यसको प्रभावका बारेमा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

मनमोहन अधिकारीलाई विराटनगरमा मोहनवावु भन्दथे । उनीभन्दा अगाडि मजदुरको हकहितका बारेमा कुरा उठाए जस्तो गरे पनि खासै परिणाममुखि हुन सकेको थिएन । एक प्रकारले भन्नुपर्दा पटकपटक धेरै जनाले मजदुरलाई धोका दिएकाले मनमोहन अधिकारीलाई जति विश्वास अरूलाई गर्दैनथे । पछिल्ला दिनमा उनले क्रमशः मजदुरलाई विश्वासमा लिँदै गए । मजदुरहरू बीच उनी मौरीको रानो जस्ता थिए । (पृ. ४३)

उपर्युक्त भनाइबाट यो पुष्टि हुन्छ कि मनमोहन अधिकारी छिट्टै मजदुरहरूका बीचमा कुशल सङ्गठकका रूपमा स्थापित हुन पुगे । त्यसका लागि उनले भारतका विभिन्न क्षेत्रमा मजदुरहरूका बीचमा रहेर काम गर्दाको अनुभवले पनि मद्दत गरेको देखिन्छ ।

४.६.५ मजदुरका मागपत्र र आन्दोलन

मजदुरका रुपमा विभिन्न उद्योगमा काम गर्ने सबैजसोले राजनीतिक रूपले फरक विचार राखे पनि समस्याहरू भने समान किसिमका व्यहोरी रहेका थिए । त्यसैकारण वि.सं.२००३ साल फागुनमा विराटनगरका मजदुरहरूले जीउन पुग्ने तलब, दिनमा आठ घण्टा काम गर्ने निर्धारित समय, कामको प्रबन्ध, नोकरीको सुरक्षाको निश्चितता जस्ता अधिकारहरूको माग गर्दै हडताल सुरु गरे । तर आन्दोलनलाई कसले, कसरी नेतृत्व गर्ने भन्ने बारे विवाद भयो । त्यतिबेला मजदुर आन्दोलनको नेतृत्व कसले गर्ने र आन्दोलनलाई कसरी अघि बढाउने भन्नेबारे फरकफरक दृष्टिकोण बन्दै गएका कारण वी.पी.कोइरालालाई टेलिग्राम गरेर नेतृत्व लिन बोलाए । वर्षौंसम्म मिल मालिकले जेजति दिन्छन् त्यती नै ज्यालामा काम गरेका मजदुरलाई उनीहरूका हकहितमा बोल्न सङ्गठित गर्ने काममा मनमोहन अधिकारीको भूमिका अन्य नेताको तुलनामा कम थिएन । वैचारिक भिन्नता भए तापनि आफ्ना हकहितका लागि सबै मजदुरहरूलाई एकै ठाउँमा उभ्याउने काममा मनमोहन अधिकारी लगायतका नेताहरू सफल हुँदै गएका थिए ।

जब मजदुरहरू सङ्गठित भए र उनीहरूले आफ्ना हकहितका लागि आन्दोलन गर्ने भए तब गिरिजाप्रसाद कोइराला र तारणप्रसाद कोइरालाले वी.पी.कोइरालालाई पटनामा तार गरी आन्दोलनको नेतृत्व गर्न खबर पठाए । त्यतिबेला मजदुर आन्दोलनको नेतृत्व कसले गर्ने र आन्दोलनलाई कसरी अघि बढाउने भन्नेबारे फरकफरक दृष्टिकोण बन्दै गएका कारण वी.पी.कोइरालालाई टेलिग्राम गरेर नेतृत्व लिन बोलाएका थिए । उनको आगमनपछि आन्दोलनलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने विषयमा केही विवाद सिर्जना भयो । मनमोहन अधिकारी मजदुर आन्दोलनको ब्यानरमा हँसिया-हथौडासहितको रातो झण्डा र ट्रेड युनियन काङ्ग्रेस लेख्नुपर्छ भन्ने अडानमा थिए भने वी.पी.कोइराला मजदुरसभा र उसको जस्तै झण्डा बोक्नुपर्छ भन्ने पक्षमा थिए । त्यतिबेला मनमोहन अधिकारीले कम्युनिस्ट पार्टीको र वी.पी.कोइरालाले भारतीय सोसलिस्ट पार्टीको विचारलाई अगाडि बढाइ रहेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. १३) ।

मजदुरहरूमा मनमोहन अधिकारीको प्रभाव मजदुरका माझमा रहेर काम गरेका अरु नेताको भन्दा कम थिएन । जुन कुरालाई दमनराज तुलाधरले कन्टेम्पोररी नेपाल (सन् १९८०) मा मनमोहन अधिकारीमा उच्च कोटीको नेतृत्व गर्ने क्षमता रहेको हुँदा मजदुरहरूका बीचमा निकै लोकप्रियताको शिखरमा लम्कदै थिए । उनको बोली मजदुरका बीचमा एक प्रकारले कानुन जस्तै बनेको थियो (पृ.७९) भनि उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूप्रति मजदुरको समर्थन देखेर मजदुर सभालाई मात्र अगाडि बढाउन नसक्ने कुरा वी.पी.कोइरालाले देखेका थिए । उनले नेपाल ट्रेड युनियन र मजदुर सभा दुवैलाई एकीकृत गराउने विचार गरेका थिए । अन्ततः एकीकृत मजदुर

आन्दोलनका लागि नेपाल ट्रेड युनियनको रातो झण्डालाई स्वीकार गरी 'मजदुरसभा' नामलाई नै अगाडि राखी एउटा संयन्त्र तयार गरियो । त्यस संयन्त्रको अध्यक्ष गिरिजाप्रसाद कोइराला र महासचिव मनमोहन अधिकारी भए (गौतम, वि.सं.२०५५, पृ. ८६-८७) । त्यतिबेला गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई आन्दोलनका बारेमा त्यति अनुभव थिएन । उनलाई भाषण गर्न पनि आउँदैनथ्यो । उनका कुराहरू अरू कसैले राखिदिनु पर्दथ्यो (सापकोटा, वि.सं.२०६४, पृ. १०) । मनमोहन अधिकारी त्यस कुरामा अनुभवी थिए । उनी प्रति मजदुरको सर्मथन देखेर अन्त्यमा उनकै सुझाव अनुरूप मजदुर आन्दोलनमा रातो झण्डा बोक्ने र आन्दोलन सञ्चालन गर्ने सहमति भयो (रिजाल, वि.सं.२०५७, पृ. ७) । यसबाट मनमोहन अधिकारीले जागिर खाएको छोटो समयमै मजदुरहरूका माझमा रहरे उद्देश्य अनुरूपको कामगर्न सफल थिए भन्न सकिन्छ । उनको विचार र नेतृत्वलाई संगसंगै नलैजाँदासम्म मजदुर आन्दोलन अगाडि बढ्न सक्दैन भन्ने महसुस आन्दोलन सञ्चालन गर्न गठन भएको संयन्त्रबाट अझै प्रस्ट हुन्छ ।

मजदुरहरूले उठाएका मागहरूले क्रमशः नेपालको राजनीतिमा समेत प्रभाव पार्दै गयो । मजदुर आन्दोलन विस्तारै राणाशाहीका लागि समेत कडा चुनौतिका रूपमा देखा पर्दै जान थाल्यो । हजारौं मजदुरहरूको जुलुस इन्क्लाव-जिन्दावाद, हाम्रा माग पुरा गर, मजदुर मजदुर एक हौं भन्ने नारा लगाउँदै विराटनगरको रानी मिल्स एरियाबाट निस्क्यो । त्यस खालको जनप्रदर्शन त्यसभन्दा अगाडि नेपालमा कहिल्यै भएको थिएन । हडतालको नेतृत्व मनमोहन अधिकारी, वी.पी.कोइराला लगायतका व्यक्तिहरूले गरेका थिए । जुलुस बजार परिक्रमा गरेर जुद्ध हाइस्कूलको प्राङ्गणमा पुगेर आमसभामा परिणत भयो । त्यस आमसभालाई मनमोहन अधिकारी र वी.पी.कोइरालाले सम्बोधन गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. १२) । नेपालको इतिहासमा मजदुरहरूद्वारा सङ्गठित रूपले गरिएको त्यो पहिलो हडताल थियो । त्यो मजदुर हडतालले नेपालको राजनीति र प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई पनि ठूलो प्रभाव पार्‍यो । जसबाट राणासरकार भित्रैबाट त्रसित हुन पुग्यो । आन्दोलनले नेपाली जनतालाई खुला सडकमा उत्रेर राणाशाहीको विरोध गर्न सकिन्छ भन्ने आँट र हौसला प्रदान गर्‍यो । मजदुरहरूद्वारा शान्तिपूर्ण रूपमा राखिएका मागहरूका बारेमा तत्काल सम्झौता कायम हुन सकेन । आन्दोलन सुरु भएपछि कारखानाको व्यवस्थापन पक्ष दमनमा उत्रियो र दमनका लागि राणासरकारलाई गुहार्न थाल्यो । हडताल सुरु भएको ६ दिनपछि जुटमिल र कटनमिलका प्रबन्ध निर्देशकले श्री ३ पद्मशमशेरलाई एक विन्ती पत्र चढाउँदै मौसुफ सरकार मजदुरलाई यस्ता व्यक्तिहरूले नेतृत्व दिइराखेका छन् जो मेरा विभिन्न कारखानामा काम गर्छन् र मिल कम्पाउण्डभित्र क्वाटरमा बस्छन् । उनीहरूले मजदुरका ठूलठूला जुलुस निकालेका छन् भन्दै आन्दोलनकारीका रूपमा पाँच जनाको नाम पोलिएका मध्येमा

मनमोहन अधिकारी पनि एक थिए । त्यसै विन्तिमा गम्भीर भएर सम्पत्तिको सुरक्षाको लागि एक हप्ताभित्र कारखानामा कमान्डर सहितको उचित सैनिक सहायता उपलब्ध गराइदिनु भन्ने हुकुम गरी पाउँनसमेत माग गरेका थिए (रिमाल, वि.सं.२०५७, पृ. ५-६) । मिल मालिकले मजदुर आन्दोलनलाई रोक्न नसक्ने स्थिति देखापरेपछि उनीहरूले सरकारलाई नै विन्तिपत्र चढाउन पुगे । आन्दोलनको सुरुवात मजदुरहरूका मागलाई लिएर भएको भए तापनि आन्दोलनले राष्ट्रिय रूप लिन सङ्केत देखाउँदै गयो ।

विराटनगर क्षेत्रका मिल मालिकहरूले त्यसभन्दा अगाडि मजदुरहरूका कुनै हडताल र अवरोधको सामना गर्नु परेको थिएन । जब मजदुरहरू एक भई आफ्ना मागहरूलाई लिएर हडतालमा उत्रिए त्यसपछि उद्योगपतिहरू त्रसित हुन पुगे । मजदुर आन्दोलन उनीहरूले उठाएका मागमा मात्र सिमित नभई शासनसत्ताकै विरुद्धमा उत्रिन सक्ने ठानेर त्यसलाई समयमै नियन्त्रण गर्नु पर्ने महसुस गरी तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले काठमाडौँबाट वि.सं.२००३ साल चैत्र ११ गते करिव अढाई सय जवान सेना हडताल नियन्त्रण गर्न विराटनगर पठाए (पाँडे, वि.सं.२०४६, पृ.२१) । सेना त्यहाँ नपुगुञ्जेलसम्म आन्दोलनकारीहरूले मिल मालिकसँग कुराकानी गरी समस्या समाधान गर्ने प्रयास गरेका भए तापनि सफल हुन सकिरहेका थिएनन् ।

४.६.६ मनमोहन अधिकारीको गिरफ्तारी र रिहा

मजदुरहरूले आन्दोलनलाई आफ्नै किसिमले अगाडि बढाइरहेका थिए । मजदुरका समस्याका बारेमा मिल मालिक र राणा सरकारका प्रतिनिधिहरूसँग बसी छलफल गर्दा पनि समस्या समाधान हुन सकेको थिएन । आन्दोलनरत मजदुरका मागहरूलाई लिएर गरिएको भए तापनि त्यसमा राजनीतिसमेत गाँसिएको कुरा राणाहरूले बुझेको हुनाले सहयोगको माग गरेको लगत्तै सरकारले सेना पठायो । केन्द्रबाट सेना पठाएको जानकारी पाएपछि आन्दोलनकारीलाई दबाउने खालको व्यवहार स्थानीय प्रशासनले देखाउन थाल्यो । त्यसको प्रतिवाद स्वरूप मजदुरहरूले पनि वि.सं.२००३ साल चैत्र ११ गतेबाट आन्दोलनलाई सशक्त ढङ्गले अगाडि बढाउने निर्णय गरे । वि.सं.२००३ साल चैत्र १२ गते विहान सबेरै सेनाले मनमोहन अधिकारी, वी.पी.कोइराला, गेहेन्द्रहरी शर्मालगायतका मजदुर नेताहरूलाई गिरफ्तार गर्‍यो (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ. ६१) । ती नेताहरूको गिरफ्तारपछि भारतको पूर्णिया जिल्लाका समाजवादी दलका नेता कार्यकर्ता र कम्युनिस्ट पार्टीका केही सदस्यहरूले हडताललाई सहयोग दिई अगाडि बढाउने प्रयास गरेका थिए (प्रधान, वि.सं.२०४७, पृ. २२३) । त्यस घटनाका सम्बन्धमा गणेशराज शर्माले सङ्कलन गरेको वी.पी.कोइरालको आत्मवृत्तान्तमा (वि.सं.२०५५) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

समातेका दिन हामीलाई वडाहाकीमकहाँ लिएर गयो र चौरमा राखिदियो । हामीलाई के गर्ने कसो गर्ने भनेर वडाहाकीमले त्यहाँ वायरलेसबाट काठमाडौँ सम्पर्क गर्न थाल्यो । उनीहरू आफैले कुनै निर्णय गर्ने आट गरिरहेका थिएनन् । हामीहरू छ जनालाई गिरफ्तार गरेको थियो । मलाई, मनमोहन, तारिणी, विक्र, गिरिजाप्रसाद र युवराजलाई समातेर वडाहाकीमकहाँ चारघण्टा राख्यो । त्यहाँ हामीलाई चियापानी केही पनि नदिइ राख्यो । हाकिमले भेट्दा पनि भेटेन । त्यहाँबाट शसस्त्र सिपाइहरूको डफफाले हामीहरूलाई फुस्रे लिएर गयो र त्यहीं काठगोदाममा राति राख्यो । त्यहाँबाट हामी बिहानै चिया खाएर हिँड्यौँ । धनकुटा पुग्न फुस्रेबाट दिनभरिको बाटो हिँड्नु थियो । पहाडमा हिँड्ने कसैको पनि बानी थिएन । (पृ. ४४-४५)

गिरफ्तारपछि मजदुर नेताहरूलाई केही दिन धनकुटा जेलमा राखी काठमाडौँ चलान गरिएको थियो । ती मजदुर नेताहरूमध्ये मनमोहन अधिकारीलाई धनकुटाबाट डोकामा बोकेर काठमाडौँ ल्याउने प्रयास गरिएको थियो तर उनले आफैँ हिँडेरै आउने निर्णय गरेका थिए । त्यसरी हिँडेर काठमाडौँ आइपुग्न करिब तिन हप्ता लागेको थियो । धनकुटाबाट काठमाडौँसम्म ६ जना युवा नेताहरूलाई तत्कालीन प्रशासनले पैदल हिँडाएर देश दर्शनको अवसरसमेत जुटाइदिएको थियो । यसरी हिँडाएर लगिएका नेताहरूलाई हेर्न मानिसको भिड नै लागेको थियो जसले गर्दा राणाशासनका विरुद्ध पहाडी क्षेत्रका जनतामा एक किसिमको चेतना जागृत गराउने काम भएको थियो (अधिकारी, वि.सं.२०५७ फागुन १७, पृ. २) । त्यसरी हिँडाएर लगिएका आन्दोलनकारीहरू मध्ये मनमोहन अधिकारी अरूभन्दा केही फरक विचार राख्ने मानिस थिए । उनीहरूका साथमा ६ जना भरिया, १२/१४ जना सिपाही सहितको समूह भएको हुनाले ठूलै लावालस्कर जस्तो देखिएको थियो । त्यतिधेरै मान्छे लाम लागेर हिँड्दा स्थानीय मानिसका लागि जिज्ञासाको विषय बनेको थियो । पछि विस्तारै त्यस विषयमा मानिसहरूले जानकारी पाउँदै गएका थिए । मनमोहन अधिकारी तराई र भारतमा धेरै समय बसेको हुनाले उनलाई पहाडी जनताको जीवनशैलीका बारेमा त्यति जानकारी थिएन । त्यो बन्दी यात्राबाट नेपालको पहाडी क्षेत्रमा भएको गरिवी र त्यहाँको जीवनशैलीका बारेमा सजिव अध्ययन गर्ने अवसर उनलाई मिलेको थियो । हिँडाउँदै लगेर मनमोहन अधिकारीलाई सुरुमा काठमाडौँमा रूपविक्रमको घरमा राखिएको थियो (कर्माचार्य, वि.सं.२०६६, पृ. ४३) । त्यहाँ खाने बस्ने कुराको त्यति दुःख नभए पनि बाहिरी दुनियासँग सम्पर्क विहीन अवस्थामा रहेका थिए । समयक्रमसँगै गिरफ्तार गरिएका नेताहरूलाई जेल राख्ने क्रममा मनमोहन अधिकारीलाई नखु जेलमा राखिएको थियो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. १७१) ।

मजदुर आन्दोलनका क्रममा सँगसँगै जेल परेका वी.पी. कोइराला लगायतका नेताहरूलाई देशभित्र र बाहिरबाट रिहाइका लागि दवाव जानथाल्यो । फलतः राणा सरकार उनीहरूलाई क्रमशः जेल मुक्त गर्न बाध्य भयो । मनमोहन अधिकारीको हकमा भने त्यस किसिमको दवाव कतैबाट जान सकेन । उनले त्यतिबेला अङ्गालेको कम्युनिष्ट धारको पार्टी नेपालमा भर्खर खुलेको थियो तर साङ्गठनिक रूप लिइसकेको थिएन । उसले मनमोहन अधिकारीलाई छुटाउन दवाव दिन

सकदैनथ्यो । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी सत्ता बाहिर रहेको हुँदा उसले गरेको प्रयासलाई कुनै महत्व दिएन । त्यसो हुँदा राणा सरकारले उनलाई तत्काल कैदमुक्त गरेन । त्यसरी लामो समयसम्म कैदमा बस्नु परेपछि उनी सरकारलाई कैद मुक्तिका लागि आफैले दवाव दिने निर्णय गर्न बाध्य भएका थिए । त्यसका लागि उनले 'यसरी अनिश्चित कालसम्म थुन्न पाइँदैन' भन्दै तीस दिनसम्म अनासन बसी विरोध गरेपछि मात्र राणासरकार जेल मुक्त गर्न बाध्य भयो (अधिकारी, वि.सं.२०५४, पृ. ४३) । फलतः वि.सं.२००६ सालको श्रावणमा उनी जेल मुक्त भए ।

मनमोहन अधिकारी विराटनगर आएर जागिर खाँदा पनि जागिरले उनलाई सन्तुष्ट बनाउन सकेन । उनमा सुख, धन सम्पतिभन्दा पनि राजनीतिक परिवर्तन गर्ने कुराले गहिरो छाप पारेको थियो । एकातिर घरको आर्थिक अवस्था कमजोर थियो । पढेलेखेका जेठो छोराको जागिर खाँदै कमाएर मद्दत गर्दा भनेर परिवारले आशा गर्नु स्वभाविक भए तापनि मनमोहन अधिकारी क्रमशः घर परिवारको घेराबाट बाहिर गएर राष्ट्रिय चिन्तन गर्ने अवस्थामा पुगेका थिए । मजदुर आन्दोलनको नेतृत्व गर्दै सुरु भएको उनको राजनीतिक आन्दोलनको यात्रा त्यसपछिका दिन अझ सशक्त र नेतृत्वदायी हुने निश्चित थियो ।

४.७ निष्कर्ष

वि.सं.१९७८ असार १५ गते काठमाडौँको लाजिम्पाटमा मनमोहन अधिकारीको जन्म भएको थियो । उनी जन्मिएको घरसहित राणा शासकले सर्वश्वहरण गरेपछि पिता रामचन्द्र अधिकारी निर्वासित हुन बाध्य भए । राणा शासकले पितामाथि गरेको व्यवहार र त्यस व्यवहारबाट उनको परिवारले भोग्नु परेको दुःखको प्रत्यक्षदर्शी बन्नु मनमोहन अधिकारीको बाल्यकालमा राजनीतिप्रति परेको अमिट छाप थियो । उक्त प्रभावको परिणाम बनारस हिन्दु विश्वविद्यालयमा विद्यार्थी बनेर पढ्न जाँदा प्रत्याभूति भयो । फलतः वि.एस्सी.पढ्दै गर्दा भारत छोडो आन्दोलनमा भाग लिएर जेल परे । सँगै जेलमा रहेका कम्युनिस्ट नेताहरूको प्रशिक्षणपछि जेलमा नै भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य लिएर सक्रिय राजनीतिको सुरुवात भयो । विद्यार्थीका रूपमा भारत गएका मनमोहन अधिकारी नेता बनेर नेपाल फर्किए । उनी नेपालको पहिलो कम्युनिस्ट थिए । भारतमा पाएको राजनीतिक प्रशिक्षणलाई व्यवहारमा उतार्ने क्रममा जागिर खाँदाकै अवस्थामा मजदुर आन्दोलनबाट नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा नेतृत्व लिँदै अगाडी बढे । राजनीतिक कार्यमा सहभागी हुँदै जाने क्रममा उनको साधना प्रधानसँग प्रेम सम्बन्ध भएपछि अन्तर्जातीय विवाह भयो ।